

Arjan Versloot

Fries in Holland in de 17^e eeuw

Once the Frisian language was spoken in a far greater area than nowadays. Since the 19th century some notice exists about a former presence of Frisian in the present Dutch provinces of North and perhaps even South Holland. By a lack of written Frisian language material from that region, there is very little knowledge of that branch of Frisian but by indirect evidence of relics in the dialects and toponyms of Holland.

In this paper some citations and quotes from Dutch books and plays from the early 17th century are evaluated on their linguistic origin. The author tries to assign them to one of the presumed linguistic entities in Holland at that time: emerging Standard Dutch, the colloquial vernacular of Holland of that time and possibly in the third place the genuine Frisian of Holland. It appears that purely linguistically the concerning quotes from the play *Griane* by G.A. Bredero (1616) and a proverb by R. Visscher (1614) are most likely to be Frisian. By comparison with the dialects of Holland, both at that time and later on, it could be proven to be unlikely that we would be dealing with Frisian relics in the spoken vernacular of Holland. The language material under concern is all linked to the Waterland region, directly north of Amsterdam.

This linguistic analysis led to the conclusion that Frisian was still spoken in the Waterland region in the early 17th century. In an epilogue, an image is drawn of the trilingual situation in both Holland and the present Dutch province of Fryslân at that time.

1. **Inleiding en probleemstelling**

Sinds de vroege Middeleeuwen werd in Holland een zeer nauw met het huidige Fries verwante vorm van Noordzeegermaans gesproken. Die taal is thans uitgestorven. Over hoe die taal eruit zag en wanneer hij verdwenen is, bestaat nog veel onduidelijkheid. We beschikken namelijk niet over uitvoerige

rechtstreekse bronnen van die taal. De bestudering vindt doorgaans plaats op grond van namen in Holland en van resten in de huidige Hollandse streektalen. In dit artikel doe ik verslag van een speurtocht naar één spreekwoord en een aantal losse woorden, alle uit de late 16e en met name vroege 17e eeuw, die volgens mij afkomstig zijn uit het oorspronkelijke Noordzeegermaans van Holland. Het spreekwoord, afkomstig uit Sinnepoppen van Roemer Visscher (1614, 156¹), dat uit Waterland stamt, is in het verband van dit onderwerp niet nieuw, de andere woorden ben ik in dit verband slechts één keer tegengekomen. In al die gevallen is tot nu toe van een echte taalkundige ontleding van de woorden en klanken nauwelijks sprake geweest. Daarin wil ik hier voorzien.

Mijn veronderstelling, die ik verder in dit artikel zal toelichten en onderbouwen, is dat de bedoelde 16e en 17e eeuwse taaloverleveringen niet uit een Hollandse streektaal van die tijd stammen, maar komen van een taal die zich ontwikkeld had uit het vroeg-middeleeuwse Noordzee-Germaans. Die taal was op dat ogenblik nog in gebruik in Waterland en kan taalkundig als Fries aangeduid worden.

Achtereenvolgens zullen de volgende zaken aan de orde komen:

- Allereerst wil ik in § 1 nagaan wat een aantal andere onderzoekers over het Noordzeegermaans in Holland gezegd heeft. Uit die bespreking maak ik op dat de gangbare opvatting van dit ogenblik is dat we de taal die vanaf de vroege Middeleeuwen in Holland benoorden het IJ gesproken werd een vorm van Fries mogen noemen. Verder wordt gekeken naar wat anderen zeggen over het tijdstip van verdwijnen van dat Fries.
- Uit de bespreking van de verschillende standpunten in § 1 blijkt dat begrippen als ‘Fries’, ‘Noordzeegermaans’, ‘Ingweoons’, ‘Hollands’ en ‘Nederlands’ gemakkelijk voor verwarring kunnen zorgen. Een nauwkeurige afbakening van die begrippen is voor een juiste behandeling van de voorliggende vraagstelling van belang. In § 2 geef ik daarom een omschrijving van de begrippen.
- In § 3 geef ik een overzicht van de taaloverleveringen die ik nader wil onderzoeken. Ik ga na wat we uit de bronnen zelf over de herkomst kunnen opmaken en wat anderen tot nu toe over de bronnen gezegd hebben.
- In § 4 zal ik een toelichting geven op de verder te volgen werkwijze: hoe toets ik of een woord Fries is? Daarbij zal ik ook de taalcontacttheorie van Van Bree (bijvoorbeeld in Van Bree 2002, 283-284) betrekken.

---

¹ zie: <http://www.cs.uu.nl/~joris/sinnepoppen/img/jpg/facsimile/pag156.jpg>

- Vervolgens komt in §5 de eigenlijke taalkundige ontleding van de betreffende woorden en zinnen.

Op grond van de opmerkingen die ik en anderen over het Fries in Holland gemaakt hebben en de uitkomsten van de taalkundige ontleding van de betreffende stukjes taal, ontstaat een beeld van de taalverhoudingen in Holland rond 1600. Het beeld dat ik daarvan heb, is volgens mij uitgesprokener dan ik dat in de behandeling van het onderwerp door anderen aantref en wijkt daar op punten ook van af. Ik zal aan het slot daarom mijn gedachten over de maatschappelijke taalverhoudingen in Holland in die tijd op een rijtje zetten.

2. Fries in Holland: een onderzoeksgeschiedenis

2.1. *Fries in Holland?*

De taalkundige verhouding tussen Fries en Nederlands is ingewikkeld. Dat geldt zeker voor de verhouding tussen het Fries en de Nederlandse streektalen van Holland. De verschillende meningen zijn in mijn ogen op de volgende tegenstelling terug te voeren. Volgens sommigen werd sinds de Grote Volksverhuizing in op zijn minst grote delen van Holland Fries gesproken. Dat Fries werd later vervangen door Frankisch, waarbij vele Friese resten in dat Frankisch overbleven. Volgens die lezing zijn de Hollandse streektalen dus ontstaan door een taalwisseling Fries - Frankisch. Volgens anderen was Holland nooit echt friestalig, maar werd er sinds de Grote Volksverhuizing een taal gesproken die er nauw aan verwant was en samen met het Engels en Fries tot de groep van de Noordzeegermaanse talen behoorde. Die taal is in de loop van de tijd verder verfrankischt². De huidige Hollandse streektalen zijn dan in een doorlopende ontwikkeling, weliswaar onder sterke Frankische invloed, uit het plaatselijke Noordzee-Germaans ontstaan.

In de 19e eeuw treffen we de eerste opvatting aan. Winkler beschrijft in 19^e eeuwse bewoordingen al het ontstaan van het Nederlands: “De invloed van het frankisch [...] op de oorspronkelijke friesche landstaal van ‘t hedendaagsche Holland heeft de eigenaardige hollandsche tongvallen doen ontstaan [...] waarvan zoowel het moderne hollandsch als de geijkte nederlandsche taal afkomstig is.” (1874, 5). Vrijwel dezelfde ontwikkelingsgang wordt meer dan een eeuw later door Buccinni (1995) op een hedendaagse wijze beschreven en onderbouwd. Wel gebruikt Buccinni voortdurend het woord “Ingweoons”

² Men zou hier aan een vergelijking kunnen denken met het Nederduits: het Oud-Nederduits of Oud-Saksisch wordt doorgaans tot de Noordzeegermaanse talen gerekend. Het latere Middel-Nederduits heeft veel van die Noordzeegermaanse kenmerken verloren en meer Binnengermaanse trekken gekregen.

in plaats van Fries of Proto-Fries. Boekenoogen (1897, iv-vii) haalt verschillende bewijzen, met name naamkundige maar ook enkele andere die ik later zal behandelen, aan om aan te tonen dat noordelijk Holland eens friestalig was. Bij Te Winkel (1901, 785-787 en de kaart t.o. 924, waarop merkwaardigerwijze een uitzondering gemaakt wordt voor het Zuid-Hollands) worden de streektalen van de hele Nederlandse kuststreek van Winschoten tot Kortrijk, met inbegrip van Veluwe en Gooi tot Fries-Frankische en Fries-Saksische tongslagen gebombardeerd.

Heeroma trekt in zijn proefschrift (1935) ten strijde tegen de gedachte van het Fries in Holland en brengt de zienswijze van het Hollands als zelfstandige tak van het Noordzee-Germaans te berde. Hij noemde die Noordzee-germaanse voorloper van het Hollands “Ingwaeoons”. Bij de 19^e eeuwse schrijvers vinden we al verschil van mening over hoe ver het Fries in Holland zich naar het zuiden heeft uitgestrekt. Volgens Te Winkel en Winkler (zie boven) was ook heel Zuid-Holland eens friestalig. Boekenoogen (idem) legt de grens in de omgeving van het IJ. Volgens Heeroma (1935, 134) komt alleen West-Friesland in aanmerking als voormalig Fries taalgebied. Die redenering steunt waarschijnlijk op dezelfde bron die Van Bree (1997, 23) aanhaalt; een kroniek uit 1167 waarin gesteld wordt dat de grens tussen Friezen en Hollanders bij “villa Ekmundensis”, het huidige dorp Egmond lag. Egmond ligt tegen de westgrens van de huidige landstreek West-Friesland aan. De redenering van Heeroma is als volgt: “Het moderne Westfries dialect is niet Frieser dan het Zaans. Indien dus achter de Rekere [= in West Friesland, APV] Friezen hebben gewoond, wier taal overeenkomst heeft gehad met die der Friezen tussen Vlie en Lauwers, dan hebben zij in de Noordhollandse taal niet de geringste sporen nagelaten.” Tegelijkertijd wijst Heeroma op de oorspronkelijke eenheid van Noord- en Zuid-Holland, die doorbroken is door de vele “taalvernieuwende stromingen” die Zuid-Holland “overspoeld hebben en voor Noord-Holland halt hebben gehouden” (Heeroma 1935, 121). Het Hollands in Noord- en Zuid-Holland vormde een “ingwaeoons” taalgebied, waarvan het Noord-Hollands als restgebied over is. “Het Fries en Noord-Hollands blijven ten nauwste bij elkaar betrokken, maar de nauwkeurige verhouding moet nog vastgesteld worden.” (idem, 136).

Mensen als Gosses en Karsten waren toentertijd niet overtuigd van Heeroma’s stellingen (Van Ginneken 1942). Heeroma kreeg in zijn ruimtelijk beperkte invulling van het begrip Fries bijval vanuit het ‘oosten’, van de schrijver van het Nieuw Groninger Woordenboek, K. ter Laan. Liet Ter Laan in de inleiding van de eerste druk van zijn woordenboek (1929, xiv) een eerdere friestaligheid

van de Ommelanden nog in het midden, in de tweede druk (1952, xi) is hij veel stilliger over het ontbreken van een Friese taalonderlaag in Groningen. Weijnen (1958, 300-305) vat de gedachtewisseling samen waarbij zijn slot-som is dat het Fries toch ooit in Noord-Holland gesproken moet zijn geweest. Maar de omhaal van woorden is veelzeggend voor de indruk die Heeroma's aanval heeft gemaakt.

Later wordt een eerdere friestaligheid, gevolgd door een taalwisseling Fries – Frankische van met name Noord-Holland benoorden het IJ, toch vrij algemeen aanvaard, zoals in het gezaghebbende Schönfeld's historische grammatica van het Nederlands (Van Loey 1970, xxxi). Hoekstra (1994, 82-86) geeft een uitgebreid overzicht van de meningen van een aantal Nederlandse taalkundigen en verdedigt op grond van een aantal overeenkomsten tussen de Noordhollandse streektalen en het moderne Fries op het gebied van zinsbouw, vormleer en woordenschat de opvatting van de taalwisseling. Ook Van Bree (1997) en Bremmer (1997) zitten op die lijn en beschrijven uitvoerig de verhouding tussen Fries en Nederlands. In het populair-wetenschappelijke Verhaal van een Taal wordt “het noordelijke deel van Noord-Holland” genoemd als voormalig Fries taalgebied (De Vries e.a. 1993, 231). Niet duidelijk is of daarmee het hele gebied benoorden het IJ of slechts het huidige West-Friesland aangeduid wordt.

Toch is ook nu de echo van Heeroma's aanval nog niet weggestorven. Van Bree (1997, 24-26) gaat zeer omzichtig te werk met het begrip Fries en gebruikt voor de vroege middeleeuwen liever Heeroma's benaming “Ingweoons”. Buccinni (1995) verklaart de bijzondere taalkundige kenmerken van het overwegend Frankische Hollands heel fraai uit taalcontact tussen Ingweoons en Frankisch, daarmee de vraag naar de nauwkeurige taalkundige toewijzing van dat Ingweoons ontlopend.

De opvattingen over uitbreiding van het Fries in Holland naar het zuiden liepen zoals aangehaald bij de 19^e eeuwse schrijvers al uiteen. Nu de gedachte van een friestalig middeleeuws Holland in de latere 20^e eeuw weer aanvaard is, komt ook de vraag naar de zuidgrens weer aan de orde. Door zowel Van Bree (1997, 23, 24), Hoekstra (1994, 98) als Bremmer (1997, 72) wordt ook in op zijn minst delen van Zuid-Holland een Friese taalonderlaag voor mogelijk gehouden. Daarbij wordt aan de kuststreek tot en met de Oude-Rijnmonding gedacht, wellicht tot aan de Maasmonding.

2.2. *Het uitsterven van het Fries in Holland.*

Gegeven het feit dat er ooit in Holland Fries gesproken is, kunnen we ons de vraag stellen sinds wanneer dat Fries uit Holland verdwenen is? Halbertsma (1869, 826) neemt op grond van het spreekwoord uit Waterland dat ons door Roemer Visscher (1547-1620) bekend is, aan dat de boeren aldaar in die tijd nog Fries spraken. Volgens Winkler (1874, 6) was in de eerste helft van de 16^e eeuw het Fries uit Zuid-Holland verdwenen. “Benoorden het IJ echter waren er hier en daar nog enkele plaatsen, diep in ‘t Waterland [waarschijnlijk een verwijzing naar het Waterlandse spreekwoord, APV] of in afgelegene gedeelten van West-Friesland, waar de eenvoudige boerebevolking nog eenigen tijd een min of meer zuiver friesch bleef spreken, totdat het, vooral ook ten gevolge van de kerkhervorming, ook daar verdween [...]”. Als we de kerkhervorming aanhouden als ijkpunt, in Holland na 1572, dan zal Winklers idee zijn geweest dat het in het begin van de 17^e eeuw wel afgelopen zal zijn geweest met het Fries in Noord-Holland.

Boekenoogen (1897, vi) heeft het er over dat “geruimen tijd na de middel-eeuwen” het oorspronkelijke Noord-Hollands, dat volgens hem Fries was, her en der op het platteland nog in gebruik was. Naast het Waterlandse spreekwoord uit 1614, verwijst hij naar de *Chronijcke van Leeuwenhorn*. Deze kroniek is geschreven door de onderwijzer van Barsingerhorn, later notaris in Schagen, Dirrick Valcooch (1599). Zijn naam verwijst naar het dorp Valkoog vlakbij Schagen in West-Friesland (vergelijk NNBW 1914, 1267). Hij sprak dus uit eigen ervaring. De kroniek bevat een omschrijving van de omgangstaal in de omgeving van het Noordhollandse Schagen uit het einde van de 16e eeuw:

Noch huydendaechs alsoo wert ghesproken
Half Vries, half Engels by woorden ghebroken

Helaas geeft deze bron geen voorbeelden van deze “half Fries, half Engelse” taal zodat we ons er geen inhoudelijk beeld van kunnen vormen. Omdat er niet “*half Duytsch, half Vries*” of iets dergelijks staat, zou men de stelling aan kunnen hangen dat hier niet bedoeld wordt op het met Friese kernmerken doorspekte Westfries van de streek rondom Schagen maar op een echte Noordzeegermaanse taal, die, zoals we uit 1.1 op hebben kunnen maken, toch wel taalkundig Fries genoemd mag worden³. Net als voor Winkler, lijkt

³ Een geheel tegengestelde invulling wordt hieraan gegeven door Heeroma (1935, 135) die juist van mening is dat verwezen wordt naar verschijnselen of woorden die “hier en daar wel deed[en] denken” aan Fries of Engels en dat de omschrijving juist wel van toepassing zou zijn op het Frankische West-Fries. Zo ook Fokkema (1963, 27)

ook bij Boekenooogen het jaar 1600 zo ongeveer het einde van het Fries in Noord-Holland te markeren.

Voor de late 20^e eeuw lijkt Van Bree (1997, 27) een breed aanvaarde opvatting weer te geven als hij schrijft dat het Fries “in de late middeleeuwen” uit Noord-Holland verdwijnt. Volgens de eerder aangehaalde kroniek uit 1167 lag de grens tussen Friezen en Hollanders bij “villa Ekmundensis” en was alleen de huidige landstreek *West-Friesland* Fries. Na de verovering van West-Friesland in 1285 door de Hollanders is het Fries geleidelijk ook uit die streek verdwenen, lijkt Van Brees standpunt te zijn (Van Bree 1997, 23). De vraag is echter op zijn plaats of met de grens tussen Friezen en Hollanders wel een taalkundige grens bedoeld is, of dat het om een politieke grens ging.

Bremmer is minder duidelijk over het nauwkeurige tijdstip van uitsterven van het Fries in Noord-Holland, maar vermeldt ook de verovering van West-Friesland door de Hollanders als beslissend punt. Hij wijst echter ook op taalverschijnselen die thans voor Fries doorgaan en in de Hollandse streektalen ook beoordeeld worden als Friese taalresten, maar die in het overgeleverde Oud-Fries nog helemaal niet waarneembaar zijn. De gedachte dat er na 1500 nog taalcontact geweest zou zijn tussen “de soms ver uiteenliggende Friestalige gewesten” verwerpt Bremmer (1997, 74). Maar het blijft onduidelijk of dat is omdat hij van mening is dat er na 1500 geen Fries meer bestond in Noord-Holland, of dat slechts de afstand tussen Noord-Holland en Fryslân te groot was om wederzijdse beïnvloeding mogelijk te maken. Hoekstra (1994, 85) vermeldt het al genoemde 17^e eeuws spreekwoord uit Waterland, dat hij als Fries beschouwt. Maar Hoekstra vermeldt het opvallend late jaar (1614!) niet en gaat daar ook verder niet op in.

Dat het Fries in Noord-Holland de Middeleeuwen overleefd zou hebben wordt met name door de 19^e eeuwse schrijvers beweerd. Twintigste-eeuwers zijn hier op zijn minst onduidelijker over. Dat in 1602 op welhaast een steenworp afstand van de nieuwe Amsterdamse VOC-kantoren het Fries nog een levende volkstaal zou kunnen zijn geweest, lijkt niet altijd deel uit te maken van het gedachtegoed van huidige Nederlandse taalkundigen.

3. Omschrijvingen

Vanwege de ingewikkelde verhoudingen tussen de verschillende (streek-)talen is het nodig om een aantal begrippen goed te omschrijven:

Onder *Nederlands* versta ik hier de huidige standaardtaal van Nederland en Vlaanderen, alsmede zijn rechtstreekse voorgangers als taal van aanzien. Daarbij denk ik aan de taal van de kanselarijen en de taal van de Statenbijbel of Vondel in later tijd. Hoewel de geschreven taal oorspronkelijk natuurlijk voortgekomen is uit gesproken taal, dienen we voor het Holland van de 16e en 17e eeuw ervan uit te gaan dat er een duidelijk verschil bestond tussen de dagelijkse omgangstaal en de geschreven taal. Tegenwoordig zijn gesproken en geschreven taal voor de meerderheid van de Nederlanders twee registers van één taal. In de 16e en 17e eeuw waren die verschillen voor de meeste mensen groter⁴. In de afsluitende paragraaf ga ik nader op de maatschappelijke verhouding tussen de geschreven en gesproken taal in.

Met het begrip *Hollands* bedoel ik de van oudsher overgeleverde omgangstaal of streektalen van Noord- en gedeelten van Zuid-Holland, in al hun verscheidenheid, ontstaan uit Frankisch op een Friese ondergrond. Het bevat vele vormen, klanken en woorden die aan het Fries doen denken. Als voorbeelden van opvallende Hollandse taalkenmerken kunnen genoemd worden: de klank [e:ⁱ], [I:] of [e:] voor Standaard-Nederlands <aa>, zoals in *schaap*, het veelvuldig voorkomen van [ö:^y] voor Standaard-Nederlands <oo> zoals in *zoon*, *zomer*, *noot*, en gevallen van ontronding, zoals in *breg*, *stik* voor Standaard-Nederlands *brug*, *stuk*. Plaatselijke talen als het West-Fries, Tessels, Wierings, Markens en Aalsmeers maken alle deel uit van dat Hollands. Ten noorden van het IJ is er tot in de 20^e eeuw sprake van een min of meer aaneengesloten gebied met behoudende Hollandse streektalen, met alleen op de flanken Kennemerland en Waterland en Zeevang sterkere invloed van het Nederlands (vergelijk Boekenoogen 1897, II, III). Anno 2003 worden de Hollandse streektalen nog maar door weinigen en op slechts enkele plaatsen gesproken. De verwijzingen naar de Hollandse streektalen berusten op beschrijvingen die van die talen gemaakt zijn in de loop van de 19^e en 20^e eeuw.

Waterland, de streek waar het te bespreken taalmateriaal geplaatst moet worden, is de landelijke streek in Noord-Holland recht tegenover het oude Amsterdam, noordelijk van het IJ. Het strekt zich uit tot ongeveer Edam en Purmerend en omvat verscheidene dorpen zoals Broek in Waterland. Tegenwoordig is de streektaal van Waterland (voor zover die nog bestaat) veel minder bijzonder Hollands en bevat veel minder Friese restvormen dan die van de naburige Zaanstreek, de dorpstalen van Volendam en het eiland Marken (vergelijk de kaarten bij Daan en Francken 1972). Het verlies van

---

⁴ Waarmee niet gezegd is dat iedereen die schrijftaal ook kon schrijven of spreken.

uitdrukkelijk Hollandse kenmerken in het Waterlands is waarschijnlijk een betrekkelijk nieuw verschijnsel en een gevolg van de nabijheid van de stad Amsterdam:

Nederlands	Waterland	Marken	Oud-Fries	Frysk
laag	laog	leeg	leeg	leech
rug	rug	reg	regge	rêch
schaap	schaop	scheep	skeep	skiep
boek	boek	book	book	boek

Ten zuiden van het IJ vinden we in de 20^e eeuw alleen nog maar verschillende Hollandse ‘taaleilandjes’ zoals dat van Aalsmeer, de kustplaatsen Zandvoort, Katwijk en Huizen. In de gebieden daartussen zijn uitdrukkelijk Hollandse kenmerken nog slechts spaarzaam of niet voorhanden. Zoals in § 1.1. is gebleken moeten we ervan uitgaan dat er een echte taalwisseling in Holland heeft plaatsgevonden, die overigens in het zuiden veel eerder voltooid was dan in het noorden. Het Hollands met inbegrip van zijn Friese resten dient taalkundig dus gescheiden te worden van het oorspronkelijke echte Fries van hetzelfde gebied.

Het begrip *Fries* levert voor het gebied van de huidige provincie Fryslân en oostelijker geen moeilijkheden op. Het middeleeuwse Fries is overgeleverd in handschriften en oorkonden uit het gebied van Fryslân en oostelijker tot de Wezer vanaf de 12^e tot de vroege 16^e eeuw. Thans wordt het Fries in velerlei gedaante nog gesproken in grote delen van de provincie Fryslân, het Oostfriesse Saterland en in delen van de Duitse *Kreis* Nordfriesland. Het begrip Fries blijkt in Holland lastiger te hanteren te zijn. In § 1.1 werd er al op gewezen dat veel schrijvers voor de taal van Holland, Zeeland en Vlaanderen in de vroege Middeleeuwen de voorkeur geven aan het begrip “Ingweoons”. Ingweoons is een verzamelnaam voor talen langs en om de Noordzee (daarom ook wel *Noordzee-Germaans* genoemd), waartoe ook het Oud-Engels en tot op zekere hoogte het Oud-Saksisch gerekend worden. Alleen het Ingweoons van Midden en Noord-Holland en verder oostwaarts langs de kust heeft zich volgens genoemde schrijvers vanaf de 8^e eeuw tot echt Fries kunnen ontwikkelen. In de andere gebieden hadden we reeds daarvoor met een overgang naar Frankisch met Ingweoonse inslag te maken (vergelijk het schema bij Van Bree (1997, 22) en zijn uitdrukkelijke verantwoording voor de scheiding van Ingweoons en Fries p.24-26).

Het Fries zoals vanaf de 16e eeuw gesproken in de huidige provincie Fryslân noem ik hier *Frysk*. Het is van belang een onderscheid tussen *Fries* en *Frysk* te maken. Het ligt voor de hand om mogelijke Friese overblijfsels in het 16^e eeuwse Holland te vergelijken met het hedendaagse Frysk, maar het is helemaal de vraag in hoeverre het Fries van Noord-Holland overeenkwam met dat hedendaagse Frysk. De thans nog levende Friese streektaalen uit Nederland en Duitsland vertonen een zeer grote verscheidenheid. De Oudfriese overleveringen aan weerszijden van de Lauwers - reeds een belangrijke grens in de *Lex Frisonum* van Karel de Grote, vermoedelijk uit 802 - vertonen aanmerkelijke taalkundige verschillen. De tweede belangrijke grens uit de *Lex Frisonum* is het Vlie, de monding van de latere Zuiderzee (Algra 2001, 555). Het is daarom zelfs waarschijnlijk dat er aanmerkelijke verschillen tussen het Fries van Fryslân en dat van Noord-Holland zijn geweest. Bij beschouwingen over de Friese herkomst van taalverschijnselen uit Noord-Holland dienen we daarmee rekening te houden.

4. Taalmateriaal

Mijn lijst van mogelijke voorbeelden van echte Friese woorden uit Noord-Holland stamt uit een viertal bronnen. De meeste van die bronnen kunnen in verband worden gebracht met Waterland. Ik geef de betreffende gevallen hier in volgorde van overlevering. De woorden die mogelijk Fries zijn, staan scheef gedrukt. Het gaat dus om woorden of gedeelten van zinnen die in mijn ogen rechtstreeks uit het toentertijd nog gesproken Fries van Waterland kunnen stammen en dus iets anders zijn dan Friese resten in het Hollands.

1. In Spieghels *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst*, 1584, p. 61(uit: Dibbets 1985, 209):
[...] andere zegghen *kyeren, naat, wet ende wierom, etc* [...]
2. Het spreekwoord uit Roemer Visschers *Sinnepoppen* van 1614:
Hy leut die't leut ick en leut naet
3. Een drietal zinnen uit het toneelstuk *Griane* van G.A. Bredero (1616, in Bredero 1973):
vers 1   *Wet! wet! wet! sey; hoe dus? wat sinnen hier al duytsche francksen?*

vers 19	Wel Mooses ay doe <i>Dayvels dier!</i> ick moet wat bij jou komen quaesten,
vers 1320	Ene wet, en wierom, ene waarom sou ick naat? Soch!

4. Voortbouwend op de *Twe-spraack*: Dafforne (1627, 61):

“[...] zo wijst ons de Twee-spraak fol. 61. aan / dat zommighe in plaets van wat, zeggen *wet*: end’ voor het wordeken waarom zeggente *wier-om*: als/ *wet wouste hebben? ofte wier-om greyste?*”

Het eerste dat opvalt is de herhaling van een aantal woorden. *Naat* of *naet* wordt vermeld in (1), (2) en (3), *wet* en *wierom* in (1), (3) en (4). De bronnen (1) en (4) tonen een rechtstreeks verband, waarbij belangwekkend is dat (4) een aantal kleine voorbeeldzinnetjes geeft. Een rechtstreeks verband tussen (1) en (3) is moeilijk vast te stellen, al wijst Verdenius wel op een ander voorbeeld waaruit blijkt dat Bredero over een gedegen kennis van de *Twe-spraack* beschikte (Verdenius 1933, 15). Bron (3) bevat echter meer voorbeelden van mogelijk echte Friese woorden dan (1): *soch*, *sey*, *doe* en *dayvels*. Ook *dier* zou daarbij kunnen horen.

4.1. *De Twe-spraack van Spieghel*

De woorden in (1) staan aan het einde van een lijst van vormen die gegeven worden als voorbeeld van “enige van de groofste” gevallen van “misbruick” van de Nederlandse taal. De meeste van die gevallen zijn moeiteloos als Hollands te plaatsen. Het feit dat ze in een spraakkunst aangehaald worden, is een aanwijzing dat ze in de gesproken taal van de 16e eeuw gangbaar waren. Door het verband met de Hollandse streektalen bij de meeste van die woorden ligt het niet erg voor de hand om van sommige te verondersellen dat het echte Friese woorden zouden zijn. Alleen het feit dat de woorden ook in andere mogelijk Friese voorbeelden voorkomen, maakt dat ik ze hier vermeld. Verdenius (1933, 13) noemt de woorden *naat*, *wet* en *wierom* “echt-friese vormen [...], die in Spieghel’s tijd allicht nog door oude Amsterdammers werden gebezigd, die Bredero de melkboeren aan het IJ wonend [= Waterland, een verwijzing naar bron (3), APV], nog in de mond legt [...]”. Daarmee wekt hij de indruk dat het gaat om Friese taalresten in een Hollands taalverband, wat dus duidelijk iets anders is dan woorden die rechtstreeks uit toen nog gesproken Fries zouden stammen.

4.2. *Het Waterlandse spreekwoord*

De oorsprong van (2) wordt in de bron omschreven als “Waterlandts Barbarisch”. Roemer Visscher bezat verscheidene boerderijen in Waterland (mondelijke mededeling van het stadsarchief in Amsterdam) waardoor ik geen enkele reden heb om aan de Waterlandse oorsprong te twijfelen. De aanduiding “Barbarisch” wijst erop dat het hier niet om gewoon Nederlands of Hollands ging. Het spreekwoord wordt ook afzonderlijk in het Nederlands vertaald, omdat het anders voor de lezer blijkbaar niet begrijpelijk was.

Het spreekwoord wordt door iedereen als Fries beschouwd. Dat geldt voor aanhangers van de gedachte van een Friese taalonderlaag in Noord-Holland en voor de tegenstander Heeroma. Voorstanders zijn bijvoorbeeld Boeken-oogen (1897, vi, zonder opgaaf van reden) en Hoekstra (1994, 85: op grond van overeenkomst van het “fokalisme” tussen het spreekwoord en het Frysk, echter zonder nadere uitleg). Zij zien het als onderbouwing van de vermeende eerdere friestaligheid van Holland en beschouwen het blijkbaar als een rechtstreekse overlevering van het toen nog door sommigen gesproken Fries. Heeroma (1935, 135), die niet overtuigd is van het vroegere bestaan van Fries in Holland, beschouwt het spreekwoord ook als Fries. Hij is daarom gedwongen om aan te nemen dat het spreekwoord uit het Frysk ontleend is door Waterlandse vissers. Een diepgaand taalkundig onderzoek van het spreekwoord ontbreekt volgens mij nog.

4.3. *Griane*

De zinnestjes in (3) worden gesproken door Bouwen, een boer die in het hele stuk Hollandse streektaal spreekt, net als zijn vrouw. Bredero benadrukt de platte aard van hun taal: “Ick hebbe door myn slechtheyt een Boer boerachtigh doen spreken [...]” (Dibbets 1985, 381). Zowel Dibbets (idem) als Verdenius (1927, 170) houden het erop dat Bouwen een typische melkboer uit Waterland is. De aangehaalde vormen in de drie verzen wijken echter van het overige platte 17e eeuwse Hollands af dat Bredero zijn personages laat spreken. Verdenius behandelt alle drie de verzen al. Afgezien van enkele door mij toegevoegde waarnemingen, berust de hele volgende behandeling van de vormen op Verdenius (1927, 171-174). Van de vorm *wet* in het eerste vers merkt hij op dat de vorm afwijkt van wat bij Bredero gebruikelijk is maar verder in Noordhollandse streektalen wel bekend is. *Wierom*, *naat*, en *soch* betekenen volgens hem ‘waarom’, ‘niet’ en ‘kijk!’. Hij noemt het Friese vormen en wijst voor de eerste twee op de overeenkomst met 17e eeuwse Frysk. De vorm *soch* brengt hij in verband met modern Frysk *sjoch*, de gebiedende

wijs van *sjen* ‘zien’. Ook *sey* brengt hij rechtstreeks met het Frysk in verband. Hij weet te melden dat het als tussenwerpsel in het Frysk nog in gebruik is. Hij noemt nog twee andere vindplaatsen van het tussenwerpsel in 17e eeuwse Hollandse kluchten.

De vorm *doe* ‘jij’ is bij Bredero zeldzaam en komt naast deze vindplaats nog maar één keer voor, maar dan in de taal van een ‘Bovenlander’ (een oosterling of Duitser). Verder is het, als de oude vorm van de tweede persoon enkelvoud nog voorkomt, haast altijd *du* bij Bredero en een heel enkele keer *dou(w)*. In *Griane* zien we in het Hollands overigens verder alleen *gy* en *jou*, zoals bijvoorbeeld in vers 31 en 32. Verdenius heeft een afzonderlijk opstel aan de vormen *doe*, *du*, *dou* gewijd (1942). Daaruit blijkt dat het oude voornaamwoord zich het langst in dergelijke aanroepende verbindigen, zoals we die ook in *Griane* vinden, heeft kunnen handhaven (224). Verdenius haalt een aantal vindplaatsen van *dou* aan, waar het steeds onderdeel uitmaakt van het oudere Hollands. De vorm *du* houdt Verdenius voor de literaire vorm. *Doe* komt verder alleen nog één keer voor bij Winkler als variant van *dou* met een wat afwijkende gebruikssfeer, maar dat is al een overlevering van horen zeggen (1874, 40). Verdenius beschouwt de vorm *doe* in de omgeving van Amsterdam in de vroege 17e eeuw in ieder geval als Waterlands. De vorm *dayvels* wordt wederom door Verdenius rechtstreeks met het Fries in verband gebracht. Volgens hem is het in zijn tijd nog in Fryslân in gebruik, maar ik heb geen 19^e of 20^e eeuwse bron, noch een oudere, kunnen vinden die dat bevestigt (WFT en TDB-Midfrysk). Voor het 17^e eeuwse Frysk verwijst Verdenius naar de vorm *deils* met dezelfde klinker. Tenslotte wijst Verdenius ook nog op de vorm *uys* ‘ons’ in *Griane* die sterk lijkt op het huidige Fryske *ús*. De normale Hollandse vormen in de 17^e eeuwse kluchten zijn *ons* en *ongs*. Hij weet ook te melden dat in streektalen als het Markens en Zaankants de vorm *uis* nog wel voorkomt en ook in het Middelnederlands niet onbekend was.

Samenvattend: Verdenius brengt de herkomst van de behandelde vormen, die in het geheel van de 17^e eeuwse Hollandse overlevering betrekkelijk zeldzaam zijn, steeds in verband met het Frysk. Maar voor een aantal gevallen worden meteen ook vindplaatsen in een Hollands verband genoemd, zoals voor *wet*, *sey*, *uys* en ook voor *dou*, maar niet voor het in *Griane* gevonden *doe* (op de late en onduidelijke vermelding in Winkler na). Het blijft dus wat in het midden of Verdenius het ‘Friese’ karakter van de woorden in de eerste plaats in een geschiedkundig afleidkundig verband ziet, of dat het zou gaan om sporen van toentertijd nog gesproken Fries in Holland.

4.4. *Dafforne*

Bron (4) geeft geen aanduiding van de aardrijkskundige herkomst van de vormen en verwijst rechtsteeks naar bron (1) terug. De aanvullende voorbeelden zijn echter belangwekkend en het is de vraag hoe de schrijver daaraan kwam. Had hij bijzondere kennis van de taal waaruit de woorden van bron (1) stammen, zodat hij in staat was om de voorbeeldzinnen te vormen? Dat zal in de taalkundige ontleding besproken worden.

4.5. *Voorlopige bevindingen*

De slotsom is dat geen enkele van de schrijvers van de genoemde oorspronkelijke bronnen naar het Frysk noch naar Fryslân verwijst als bron van de woorden. Het woord *naat/naet* valt zowel in (1), (2) als (3) te vinden. Zowel bron (2) als (3) kunnen met Waterland in verband gebracht worden. Dat is een aanwijzing dat we voor de oorsprong van de meeste woorden in het Waterlands van die tijd moeten zoeken. Voor de gedachte van Heeroma (1935, 135) dat het spreekwoord niet oorspronkelijk uit Waterland zou stammen, maar uit het Frysk ontleend zou zijn, zijn geen aanwijzingen. De vermelding van “Barbarisch” bij het spreekwoord, samen met zijn nadrukkelijke vertaling onderstrepen nog eens dat het hier blijkbaar niet ging om gewoon Hollands uit die tijd, dat immers voor de meeste Amsterdammers wel begrijpelijk was, gezien ook het uitgebreid toepassen van Hollands in de 17^e eeuwse kluchten. Als het gewone Hollands van die tijd voor de gemiddelde Amsterdammer niet te verstaan zou zijn geweest, had een hollandssprekende Bouwen in *Griane* immers ook geen zin gehad (zie verder ook § 6). De gedachte dat het spreekwoord een versteend overblijfsel zou zijn van een verder niet meer gesproken taal wordt door de oerlevering van *naat/naet* in de andere bronnen, met name *Griane* dat nog meer mogelijke Friese woorden bevat, een stuk kleiner.

Het spreekwoord wordt door de meesten als echt Noordhollands Fries beschouwd. Ook voor de verzen in *Griane* ligt een verband met het Fries volgens Verdenius voor de hand, maar het is niet helemaal duidelijk geworden hoe we ons dat nauwkeurig voor moeten stellen.

5. **Werkwijze**

Bij de speurtocht naar resten van het gesproken Fries van Noord-Holland dienen we een scherp verschil te maken tussen Friese resten in het Hollands en echt Fries. We kunnen namelijk moeiteloos lange lijsten van Hollandse woorden opstellen en zelfs korte zinnestjes maken, die sterk lijken op of zelfs helemaal overeenkomen met het huidige Frysk of andere Friese streektaalen.

Maar dergelijke resten uit de Friese taalonderlaag maakten rond 1600 al volledig onderdeel uit van het Hollands en zeggen daarom niets over het bestaan van het Fries als afzonderlijke taal in Holland rond die tijd. Als we dus een mogelijk Fries woord in beschouwing nemen, dient eerst nagegaan te worden of het woord ook in Hollandse streektalen voorkomt of voorkwam, ongeacht of het daar van Friese afkomst is of niet. Als het inderdaad in Hollandse streektalen overgeleverd is, dan is de bewijskracht van het woord als aanwijzing voor gesproken Fries in die tijd meteen aanmerkelijk minder.

Het Hollands is, ondanks vele kenmerken die aan het Fries doen denken, geen Friese streektaal. En het tegenwoordig van Nederlandse leenwoorden en zinswendingen vergeven Frysk van sommige Friezen is geen Nederlands. Ondanks de vermenging die er op kan treden tussen twee talen, sterft de ene taal niet uit omdat hij in de andere opgaat, maar omdat de sprekers ervan de taal op een gegeven ogenblik niet meer doorgeven aan een volgend geslacht. Als er rond 1600, bijvoorbeeld in Waterland, nog Fries gesproken werd, dan was dat taalkundig en in het gebruik te onderscheiden van het Hollands dat in die tijd in Noord-Holland gebezigd werd.

Een eventueel te onderscheiden vroeg 17^e eeuwse Waterlandse streektaal is dus taalkundig altijd of Fries of Hollands (vergelijk Barnes 1998, 27 voor een vergelijkbare omstandigheid op de Shetlandeilanden⁵). Als ik het hierna over ‘Fries’ of ‘echt Fries’ in Holland heb, dan doel ik op een als Fries van het Frankische Hollands te onderscheiden taal.

De theorie omtrent taalcontact kan hier nog wat meer licht op werpen. Met name Van Bree heeft een aantal buurtalen van het Fries, zoals het Stadfries en het Drents, op de mogelijkheid en mate van een friestalige onderlaag onderzocht. Daaruit komen min of meer bestendige (*stabiele*) en onbestendige (*instabiele*) groepen van taalkenmerken te voorschijn. Het zijn juist de bestendige kenmerken in de talige onderlaag (*substraat*) die als restverschijnsel kunnen voorkomen in de talige bovenlaag (*superstraat*) (zie bijvoorbeeld Van Bree 2002, 283-285). Volgens Van Bree behoren tot de bestendige kenmerken: uitspraakkenmerken, zinsbouw en vormleer van de onbeklemtoonde

---

⁵ Hier doel ik op een verschil van mening over de wijze van het uitsterven van het Norn, de noordgermaanse taal van de Orkney- en Shetlandeilanden. Omdat de taal niet meer bestond toen de taalkundige Jakobsen in de jaren negentig van de 19^e eeuw op de eilanden kwam en hij slechts in staat was om allerlei losse woorden en enkele verbasterde uitdrukkingen op te tekenen, kon de gedachte postvatten dat het Norn langzaam in het Scots was overgegaan. Anderen benadrukken juist de min of meer zuivere staat van het Norn tot het laatste ogenblik aan toe.

lettergrepen en verder bepaalde delen van de met name huiselijke en gevoelsbeladen woordenschat. Dergelijke kenmerken blijven makkelijk vanuit de taalonderlaag in de overgenomen taal bewaard. Voorbeelden van dergelijke bestendige kenmerken in het Noord-Hollands die wel in verband gebracht zijn met de Friese onderlaag, zijn: de uitspraak [sk] voor Nederlands <sch>; groene woordvolgorde; twee vormen van het hele werkwoord, één op *-e* en één op *-en* na *te*; *onsjoch* ‘afzichtig’.

De onbestendige kenmerken, zoals de klanken van de beklemtoonde lettergrepen en de kernwoordenschat (inhoudswoorden) worden bij een taalwisseling vervangen door de kenmerken uit de binnenkomende taal. Voorbeelden daarvan in het Hollands zijn *groen* ‘groen’ (Frysk *grien*), *peerd/kaind* ‘paard/kind’ (Frysk *hynder/bern*).

Als de door mij te onderzoeken taalresten uit het Waterland juist ook in de onbestendige kenmerken Fries zouden zijn, zou dat pleiten voor mijn stelling dat het zou gaan om een vorm van Fries en niet om Friese restvormen in het Hollands.

6. Taalkundige ontleding

6.1. *Het spreekwoord*

Omdat het spreekwoord (2: *Hy leut die 't leut ick en leut naet*) taalkundig de meest eenduidige bron lijkt te zijn, zal ik daarmee beginnen. Allereerst vinden we opmerkelijk vergelijkingsmateriaal in het 17e eeuwse Hollands in Griane (Bedero 1616, in: Bredero 1973, vers 2682): *Wel dat en loof ick niet!* Reeds uit de vergelijking van dat vers met het spreekwoord blijkt dat het spreekwoord geen gewoon (17^e eeuws) Hollands is.

In het spreekwoord moet het derde *leut* gesplitst worden in *leu + t*: een eerste persoon enkelvoud van het werkwoord ‘geloven’ en het onzijdige voornaamwoord ‘het’. De woorden *hy*, *die*, *ick* en *'t* zijn als *hij* (Frysk *hy* and *hij*), *die* (Frysk *dy*), *ik* en *'t* zowel in het Nederlands, Frysk en Hollands te vinden, zodat daaruit niets afgeleid kan worden. Het ontkennende woordje *en* kwam zowel in het Oud-Fries als in het vroegere Nederlands voor, maar is uit zowel het tegenwoordige Nederlands, Frysk als Hollands verdwenen. We houden dus alleen over de woorden *naet* ‘niet’ en de twee vormen (1^e en 3^e persoon enkelvoud) van het werkwoord ‘geloven’: *ick leu*, *hy leut* die onderscheidend zijn en voor een nadere taalkundig ontleding in aanmerking komen.

Als we andere gevallen van spelling met <eu> bij Roemer Visscher in *Sinnepoppen* bekijken, dan zien we dat <eu> steeds op dezelfde wijze gebruikt wordt als in het hedendaagse Nederlands, waar <eu> de klankwaarde /ö:/ heeft. Voorbeelden uit *Sinnepoppen* met <eu> zijn: *willekeur*, *deughdelijck*, *meulenaers* ‘molenaars’ (in tegenwoordig Nederlands in eigennamen *Meulenaar*, *Vermeulen*, enz.), *Glorieus*. Een uitspraak /e.^u/, die erg goed bij sommige Fryske vormen zou passen (zie onder), is niet erg waarschijnlijk. Die klank zou in het huidige Nederlands het beste met <eeu> gespeld kunnen worden en in *Sinnepoppen* vond ik een voorbeeld dat daarmee overeen kwam: leeuwe ‘leeuw’. Met andere woorden, als Visscher /le.^u(t)/ had willen weergeven, had hij ongetwijfeld **leeuw(t)* gespeld. Een uitspraak als /lö.^ut/ zou mogelijk nog wel bedoeld kunnen zijn, omdat ik daar geen voor de hand liggende spelling vanuit het Nederlands voor zou weten, anders dan misschien *leuwt.

Het hele werkwoord is *leauwe* in het Frysk en *geloven* in het Nederlands. Ik denk dat de spellingsovereenkomst tussen *ik leau / hy leaut* en *ick leu / hy leut* bijgedragen zal hebben aan de waardering van het spreekwoord als Fries. Het Fryske werkwoord *leauwe* wordt op velerlei wijze uitgesproken. De 3e persoon enkelvoud klinkt in de verschillende delen van Fryslân als: /lja.^ut/, /ljo.^ut/, /lout/ (vaste wal), /jout/ (Terschelling), /le.^ut/ (Koudum, Hindeloopen, Workum), /lö.^ut/ (IJlst, Woudsend). De Oudfrieze vorm is *lêva* met /e:/ < Germ. /au/ + umlaut. De verbinding /e:v/ onderging klemtoonverspringing: /e:v/ > /e:w/ > /jo:w/ (Dyk 2002). Later viel de /j/ na /l/ soms weg, of, zoals in het Frysk van Terschelling gebeurde, viel de /l/ voor de /j/ weg. De Zuidwesthoekse vorm /le.^ut/ is wellicht het gevolg van het ontbreken van klemtoonverspringing⁶. /lö.^ut/ zou ontstaan kunnen zijn uit /ljo.^ut/, waarbij de /j/ palatalisatie van de volgende klinker veroorzaakt heeft, zoals in /röxt/ < /rjox/ ‘recht’). Maar het kan net zogoed een geronde vorm van /le.^ut/ zijn, waarbij de /w/ voor ronding heeft gezorgd.

Alles bij elkaar is het niet moeilijk om een Fryske vorm te vinden die dicht in de buurt komt van wat met *leu(t)* waarschijnlijk bedoeld is, al komt de meest voor de hand liggende uitspraak van *leut*, namelijk /lö:t/, in het hedendaagse Frysk niet voor.

De Hollandse streektaalen hebben vormen als *louve* /louvə/ (West-Fries) en *lowe* /lo.^uvə/ (Aalsmeer) en Bredero schrijft *loof* (ick). De Westfrieze vorm heeft dezelfde klinker als andere woorden met Wgerm. /au/ voor lipklanken,

⁶ Een andere mogelijkheid is dat er ontronding plaatgevonden heeft: /ljo.^ut/ > /lö.^ut/ > /le.^ut/, net zoals lie ‘lieden’ (in dezelfde plaatsen als /le.^ut/): /li.ə/ < /ly.ə/ < /lju.ə/ < Ofr. *liūde*.

zoals *loupe* ‘lopen’, *douf* ‘doof’. Vergelijk daarentegen West-Fries bove ‘boven’, met /o:/ < Germ. /o/ in open lettergreep. De 3^e persoon enkelvoud is *louft* in het West-Fries. Omdat het Hollands wel vaker het voorvoegsel gemist ten opzichte van Nederlands, zoals in het voltooid deelwoord, zouden we de Hollandse vormen als de *ge-loze* tegenvoeter van Nederlands *geloven* kunnen beschouwen met een Westfries /ou/ < Germ. /au/. Daarbij speelt de aanwezigheid van een Germaanse umlautsfactor in het Hollands geen rol, een verschijnsel dat kenmerkend is voor het westelijke gedeelte van het Nederlandse taalgebied (Daan & Francken 1977). In het Fries komt die umlaut wel voor en hebben we - met umlaut - *leauwe* ‘geloven’ < Oud-Fries *lêva* < Oer-Fries **læyvan* < Germ. *(ga)lau, hjan* naast *deaf*⁷ ‘doof’ < Oud-Fries *dāf* < Germ. **daub-* ‘doof’, zonder umlaut. Tot zover lijkt de zaak vrij helder. Maar we zagen reeds dat zowel /lout/ als /le.^ut/ in het Frysk mogelijk zijn, beide af te leiden van Oud-Fries *lêva*. Is het dan niet mogelijk dat zowel Hollands *louve* als de vorm uit het spreekwoord *leu(t)* uit het Fries stammen?

De volgende vragen moeten dus beantwoord worden:

- komt Hollands *louve/love* van Oud-Fries *lêva* of van Nederlands *geloven* < Germ. /au/ zonder werking van umlaut?
- komt *leu(t)* van Oud-Fries *lêva* of van een vorm *(ge)leuven*? De dichtstbij gelegen streek waar een vorm met /ö:/ voorkomt in de huidige streektalen is Gelderland (Daan & Francken 1977)⁸.

Als *leu(t)* niet beslist van Friese afkomst is, dan staat het Friese karakter van het hele spreekwoord zwak. Als zowel *leu(t)* als Hollands *louve/love* uit het Fries (kunnen) komen, kunnen we eenvoudigweg te maken hebben met twee verschillende vormen uit de Friese onderlaag in het Hollands, zodat daardoor het spreekwoord niet Friester wordt dan het overige Hollands. Alleen als *leu(t)* naar het Fries wijst en *louve/love* niet, verkrijgen we een sterke aanwijzing dat het spreekwoord Fries is.

Laten we eerst de vorm *leu(t)* bezien:

1. In de ontwikkeling van het Fries blijken /v/ en soms ook /f/ zwakke klanken te zijn en makkelijke te verdwijnen, zoals: Frysk *oer, nâle, keal* < *over, navla, kalf* ‘over, navel, kalf’. In *leu(t)* ontbreekt de /f/ in de 3^e persoon

⁷ Dit is de vorm van West-Terschelling. Het Hindeloopen heeft *daif* dat eveneens op Oud-Fries *dāfteruggaat*. De overige streektalen van het Frysk hebben als sinds de 16^e eeuw vormen als *dôf, doof*.

⁸ Het Huizens kent wel umlaut van Wgerm. /o:/: *greun, breur* ‘groen, broer’, maar niet van Wgerm. /au/: *geloven, horen*.

enkelvoud. De Hollandse vormen hebben *looft* of *louft*, de oostelijke (*ge*)*leuft*, terwijl in de Fryske vormen de /f/ steeds ontbreekt. In dit punt wijst leu(t) dus naar het Fries.

2. Uit de verscheidenheid van klanken die genoemde Fryske voorbeelden laten zien, kan worden opgemaakt dat ook de <eu> in *leu(t)* wel op één of andere wijze uit Oud-Fries *lêva* afgeleid kan worden; of met klemtoonverspringing als in het Frysk: /e:v/ > /e:w/ > /jo:w/ > /ö.w/ > /ö:/, of rechtstreeks /e:w/ > /ö.w/ > /ö:/.
3. Er zijn weliswaar voorbeelden van Hollands /ö:/ voor Nederlands /o:/, zoals *zeun* - *zoon*, *zeumer* - *zomer*, *deur* - *door*, maar die hebben allemaal betrekking op Germ. /u/, dat in open lettergreep gerekt werd. Een Hollands *leuve < Germ. *huvan zou volledig op zichzelf staan.
4. Men dient zich af te vragen of *leu(t)* niet uit het oosten zou kunnen stammen. Oostelijke verschijnselen bereiken het Waterland in de regel door Amsterdam, zoals [â:] voor Germaans *ē*¹, *schaop* ‘schaap’, of *botter* ‘boter’, gebruikt door Bouwen in *Griane*, vers 27 (zie ook Heeroma 1935, 89-101, kaart 15; in het latere Hollands is het altijd *butter*). (*Ge*)*leuve* ontbreekt volledig in de omgeving van het Waterland, met inbegrip van Amsterdam, zowel in de 17^e als in de 19^e en 20^e eeuw. Bovendien zijn vormen met umlaut op de terugtocht naar het oosten (zie Heeroma 1935, kaart 6 en 32). Dus ligt een ontlening van de /ö:/ uit het oosten niet voor de hand.

De slotsom is daarom dat de vorm *leu(t)* een (in oorsprong) Friese vorm is. De vorm komt in het WNT ook verder in die betekenis helemaal niet voor.

Laten we nu de herkomst van Hollandse *louve/lowe* bezien.

1. Zoals al genoemd, past West-Fries *louve* geheel in de ontwikkeling van Wgerm. /au/, dat in het Hollands nooit umlaut vertoont.
2. De 3^e persoon enkelvoud in het West-Fries is *louft*, met behoud van de /f/, hetgeen juist van het Fries afwijkt (zie punt 1 bij leu(t)).
3. Als *louve/lowe* toch Fries zou zijn, zou het op dezelfde wijze gevormd zijn als de Fryske vormen, namelijk met klemtoonverspringing in Oud-Fries *lêva*. Er is in het West-Fries volgens mij een woord dat de ontwikkeling /jo:w/ < Ofr. /e:w/ vertoont. Het is het Westfries *love* /lo:və/ ‘overschieten’, waar /j/ blijkbaar uitgevallen is, zoals ook in de streektalen van

Fryslâns Zuidwesthoek de regel is, bijvoorbeeld: *Louwert, locht* for *Ljouwert, ljocht*, ‘Leeuwarden, licht’. *Love* is de Noordhollandse evenknie van het Engelse to *leave*, met Germ. /ai/ + umlaut (Oud-Engels *laefan*). In het Oud-Fries uit Fryslân is het overgeleverd als *lewa* en met klemtoonverspringing als *liouwa* (Buma 1996, 183). Het woord komt in geen enkele hedendaagse Friese streektaal meer voor. Wat hier van belang is, is dat dit Friese restwoord met waarschijnlijk /jo:w/ < Ofr. /e:w/ in het huidige West-Fries een andere klank heeft dan *louve* ‘geloven’. Dat betekent dat het niet waarschijnlijk is dat *louve* ook uit Oud-Fries /e:w/ ontstaan zou zijn.⁹

De uitkomst is in mijn ogen dat Hollands *louve/lowe* geen Friese restvorm is, maar rechtsreeks met Nederlands *geloven* verwant is. De vorm *leu(t)* was als Fries bestempeld. Gezien het volledig ontbreken van vormen met /ö:/ in *geloven* in welke Hollandse streektaal dan ook maar en gezien het voorkomen van *loof ick* in het 17^e eeuwse Hollands bij Bredero, lijkt het mij erg onwaarschijnlijk dat *leu(t)* ooit een Friese rest in het Hollands is geweest. Als inhoudswoord behoort het tot het onbestendige deel van de taal. Het is ook daarom niet waarschijnlijk dat het uit de Friese onderlaag in het Hollands zou overleven. Dat maakt de kans dat het spreekwoord inderdaad onversneden Fries is en geen Hollands met Friese restvormen bijzonder groot.

Over *naet* kan ik wat korter zijn. Zowel in het Oud-Fries als in het vroege Frysk van de 16^e en 17^e eeuw is het de gewone vorm voor ‘niet’. Het WNT vermeldt *naet* niet en in het oudere Middel-Nederlands (VMNW) bestaat het als vorm van ‘niet’ ook niet. Ook komt het in geen enkele Hollandse streektaal voor. *Naet* is weliswaar niet een echt functiewoord maar zit er wel dicht tegenaan. Als functiewoord zou het volgens het model van taalcontact tot de bestendige woordenschat behoren en dus ook heel wel een restwoord uit de Friese taalonderlaag kunnen zijn. Het komt echter in geen enkele huidige streektaal met een Friese onderlaag (Hollands, Gronings, Oostfries Neder-Duits) als restwoord uit het Fries voor. Het begrip is in het Noord-Fries in de

⁹ Met het oog op Frysk /l(j)ɔuwə/ en /ljo.ʷwə/ uit hetzelfde Oudfriesse lêva kan men zich afvragen of het verschil tussen Westfries *louve* en *love* hier nu zo wezenlijk is. Men bedenke echter dat *louve* en *love* uit dezelfde streektaal komen, terwijl de Fryske vormen uit verschillende streektalen binnen Fryslân stammen. Ook kan er geen sprake van zijn dat het verschil tussen *louve* and *love* uit het verschil tussen Germ. /au/ + umlaut and /ai/ + umlaut verklaard zou moeten worden. In alle bekende Friese streektalen heeft Oudfries /e:/ van beider oorsprong dezelfde ontwikkeling doormaakt. Een ander punt is dat *love* waarschijnlijk een derde persoon enkelvoud *looft heeft, terwijl we zouden verwachten dat een dergelijke ‘Friese’ vorm ook vokalisering van de /v/ en /f/ in deze omgeving kent. Het woordenboek (Pannekeet 1984) geeft hierover helaas geen uitsluitsel. Dat verzwakt de kracht van punt 2. over Hollandse *louve/lowe*.

meeste streektalen uit het Deens ontleend (*äi, ek*) en was in het Oostfriesse Wangeroogs uit het Neder-Duits ontleend (*nich*). Dat spreekt er mijns inziens voor dat het tot de onbestendige woordenschat behoort. *Naet* duidt dus, net als *leu(t)*, op echt Fries en niet op Hollands met Friese restvormen.

Alles bij elkaar is de uitkomst dat het spreekwoord in ieder geval geen Nederlands is, dat het zeer onwaarschijnlijk is dat het 16e eeuws Hollands is en dat alle vormen in het spreekwoord, woord voor woord, als Fries aangemerkt kunnen worden.

6.2. *De verzen uit Bredero's Griane*

De verzen 1, 19 en 1320 in het toneelstuk *Griane* bevatten verschillende woorden die in ieder geval geen Fries zijn. Maar het is juist de tegenstelling met de mogelijk Friese woorden die veelzeggend is. Gewoonlijk spreekt de boer Bouwen Hollands in het stuk. Daarin zitten veel vormen en klanken die wij in de hedendaagse Hollandse streektalen zo terugzien. Zo komt vers 1324 bijvoorbeeld bijna overeen met modern Aalsmeers (de meest opvallende kenmerken zijn onderstreept:

Bouwen:	Zo haast als sy my <u>n</u> sach, so ston <u>gh</u> ick <u>h</u> uer wel <u>a</u> n
Aalsmeer:	Zo gauw as zai mai <u>n</u> zag, zo ston <u>g</u> ik <u>h</u> eur wel <u>a</u> n
Nederlands:	Zo gauw als zij mij zag, zo stond ik haar wel aan

Hij gebruikt ook woorden die tegenwoordig alleen nog voorkomen in de taal van Marken, dat tegenover Waterland ligt. Voorbeelden zijn: *k_yeren* (vers 1317) ‘kinderen’, Marken /ka:rə/ < */k_eijərə/ and *uys* (vers 1314) ‘ons’, Marken /œys/. In de taal van Aalsmeer is dat: /kaindərə/ of /kaindørs/ en /õ:s/¹⁰. Uit het feit dat de woorden nog in de taal van het tegenover Waterland gelegen Marken voorkomen, en dat *uis* in de 19^e eeuw ook nog aan de Zaan bekend was, mogen we opmaken dat *k_yeren* en *uys* in ieder geval onderdeel uitmaakten van het 17e eeuwse Hollands van Waterland¹¹. Dat onderstreept nog eens de veronderstelde herkomst van Bouwen. Het was een vorm van

¹⁰ /kaindərə/ is zeldzaam in het West-Fries, waar het vervangen is door Nederlands /kIndərə/. *Kyeren* is o.a. bij Hooft en Bredero heel gewoon (WNT; vergl. Boekenoogen 1897, 433). Boekenoogen (1897, 688) geeft uis in zijn tijd voor de Zaanstreek als ouderwets. In Zeeland komt het als uus nog wel voor (Ghijsen 1964). Bij Bredero en Roemer Visscher is uys volgens het WNT gangbaar. Verdenius (1927, 171) beschouwt het als afwijkend; volgens hem was in het 17^e eeuwse Hollands ons, ongs gangbaarder (vergelijk de Aalsmeerder vorm /õ:s/.

¹¹ Dat laat onverlet dat in een verondersteld 17^e eeuws Waterlands Fries de vorm /y:s/ met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid ook gebruikt werd, vergelijk Frysk ús [y(.s)].

Hollands die de Amsterdamse toeschouwers goed begrepen hebben, al was het dan wat ‘boerser’ dan hun eigen gesproken taal (Verdenius 1935, 38)

In het allereerste vers van het toneelstuk begint Bouwen met de uitroep:

Wet, wet, wet! sey;
(‘Wat, wat, wat! Zeg’).

Terwijl hij verder altijd *wat* gebruikt (bijvoorbeeld vers 14 en 27) staat er nu *wet*. Het daarop volgende *sey* staat voor de gebiedende wijs zeg in het Nederlands, dat als een soort tussenwerpsel gebruikt kan worden: *zeg (eens)!* De tekst van *Griane* bevat geen andere voorbeelden van de gebiedende wijs van zeggen in de Hollandse stukken. In vers 26 komt echter tweemaal de 1^e persoon enkelvoud voor, die normaal in het Nederlands, Hollands en Fries altijd gelijk is aan de gebiedende wijs. Die vorm is daar: *segh en sech*.

In vers 19 vaart Bouwen uit en roept:

... ay doe dayvels dier.
(‘... ach, jij duivels dier.’)

De vorm *doe* wijkt af van het gebruikelijke *ij* en *jou* in de taal van Bouwen - bijvoorbeeld in de verzen 31 en 31 - en ook *dayvels* is naast het gebruikelijke oudere Nederlands en Hollands *du(y)velsch* een bijzondere klankvorm. Het woord *dier* verdient een korte beschouwing, omdat het in één adem met beide andere opmerkelijke woorden genoemd wordt.

In vers 1320, geeft Bouwen commentaar op zijn verkeren met zijn latere vrouw. Dan vinden we weer een aantal woorden die verder in het stuk in zijn Hollands niet voorkomen:

Ene wet, en wierom, ene waarom sou ick naat? Soch!
(‘Een wat en waarom, een waarom zou ik niet? Kijk!’)

In plaats van het gewone *wat* (bijvoorbeeld in de verzen 1335 en 1336) zien we hier weer *wet*. Het bijzondere woord *wierom* wordt meteen vertaald in gewoon Nederlands of Hollands *waarom*. En in plaats van het gewone *niet* (bijvoorbeeld vers 1323) vinden we nu *naat*. De zin wordt gevolgd door de uitroep *soch!*, dat volgens de uitgever van de tekst ‘kijk!’ betekent. In vers 1526 vinden we *kijck* in een vergelijkbaar zinsverband. Uit dit overzicht volgt dat de woorden *wet*, *sey*, *doe*, *dayvels*, *wierom*, *naat* en *soch* duidelijk afwijken van het Hollands zoals Bouwen dat ook verder in het hele stuk bezigt. De

woorden verschijnen aan het begin, als opvallende opening van het stuk, en op een ogenblik dat Bouwen boos wordt of geraakt lijkt te worden en iemand van replek wil dienen. In die bijzondere gevallen laat Bredero Bouwen gebruik maken van een andere woordenschat, een vorm van *code-switching* tussen Hollands en een blijkbaar afwijkend Waterlands idioom.

Hieronder wil ik nagaan of de bewuste woorden taalkundig als Fries opgevat moeten worden of toch een andere vorm van Hollands zijn. Allereerst komt de verhouding tot het Hollands aan de orde. Het gaat om de volgende woorden: *wet, sey, doe, dayvels, dier, wierom, naat, soch*.

De vorm /wɛt/ is zoals Verdenius al opmerkte (zie § 3.3.) ook bekend uit het Z aans, Waterlands en Markens (Boekenoogen 1897, Van Ginneken 1954, 282, WNT onder *wat*). De vorm *zei, zai* is als vorm van de gebiedende wijs of als 1e persoon enkelvoud tegenwoordige tijd onbekend in het Nederlands en Hollands. Verdenius (1927, 171-172) meldt slechts twee andere vindplaatsen in 17^e eeuwse kluchten. Het lijkt dus ten opzichte van al het andere Hollands een gemarkeerde vorm te zijn.

Uit Verdenius' onderzoek naar het voornaamwoord *du/dou/doe* (1942) blijkt dat de vorm *doe* die wij hier aantreffen buiten dit geval en de losse, mogelijk niet helemaal betrouwbare opmerking bij Winkler (zie § 3.3), in het Nederlands en Hollands niet voorkomt. De gewone Hollandse vorm, die blijkbaar nog tot in de loop van de 19^e eeuw her en der in West-Friesland in gebruik is *geweest, was dou. Dayvels* is in geen geval gewoon Hollands. Noch het WNT, noch het VMNW geven het, noch is het mij uit enige Hollandse streektaal bekend. Uit het VMNW blijkt dat de vormen met <u> vanouds de gewone Hollandse zijn. In Vlaanderen en Brabant komt verder nog *divel* voor. Omdat de overgang van /i:/ > /ɛ.i/ of /ai/ rond 1600 in Noord-Holland nog helemaal niet aan de orde is (Kloeker 1927, 110) kan hier geen sprake zijn van een Hollandse variant van *divel*. De vorm *dier* tenslotte is in ieder geval ook gewoon Hollands en Nederlands.

De vorm /wi.rom/ voor 'waarom' komt niet voor in de huidige Hollandse streektalen, maar /wɪ.rom/ (geschreven *weerom* wel), bijvoorbeeld op Texel en in Aalsmeer. In de regel schrijft Bredero de <ie> daar waar ook in het moderne Nederlands <ie> staat. Ik ga er dan ook van uit dat de letterverbinding stond voor /i/ of /i./ . In Bredero's Hollands komen we verschillende gevallen tegen van <ie> voor Nederlands <ee>, e.g. *mier, hiel*, hedendaags Hollands en Nederlands *meer, heel* (vers 1344, 1517). Maar in het Hollandstalige vers 1525 in *Griane* staat *waarom*. We moeten dus een onderscheid maken: hedendaags

Hollands /I./ voor /r/ staat voor Nederlands <aa>, terwijl de genoemde gevallen met <ie> in Bredero voor Nederlands <ee> staan. Het zou dus een verkeerde gevolgtrekking zijn om te denken dat *wier-* een Bredero-achtige vorm van 17e eeuwse Hollands is voor Nederlands *waar-*. Voor de woorden *naat* en *soch* zijn geen overeenkomende gevallen uit andere Hollandse streektalen te geven. Zie voor een uitwijding over *soch* verderop. Bouwen gebruikt verder ook steeds niet in het hele stuk, bijvoorbeeld alweer in vers 1323. Van alle opvallende woorden in de drie verzen komt alleen *wet* nu in sommige Hollandse streektalen voor, en in dit geval opvallend genoeg juist in het Markens en hedendaags Waterlands. Alle andere vormen zijn volslagen onbekend in het Hollands.

Aansluitend wil ik toetsen of de betreffende woorden in het bijzonder als Fries aan te merken zijn. In vroeg of hedendaags Frysk is de vorm /wæt/ niet overgeleverd. De 16e en 17e eeuwse Fryske vorm is *het*, *hat* of *haat* uit Oud-Fries *hwet*, *hwat*.¹² Het wegvallen van de /w/ lijkt een kenmerk van het Frysk te zijn, want in andere Friese streektalen, zoals dat van het Saterland, vinden we wel /wæt/ < Oud-Fries *hwet*¹³. Als *wet* dus Fries is, wijkt het duidelijk af van het Frysk.

In het hedendaagse Frysk komt *sei* ook voor als tussenwerpsel om iemands aandacht te trekken, met als vertaling “zeg eens” (Dijkstra 1911, dl. II p. 61). En dat is nu net het gebruik dat in de openingszin van *Griane* aan de orde is. Het tussenwerpsel *sei* kan dus moeiteloos als Fries beschouwd worden.

De vorm *doe* (/du/ of /du:/) is in het oudere Frysk van voor 1800 heel gewoon. Het wordt daar meestal als *du(w)* gespeld. De vorm *dou(w)* komt overigens in dat oudere Frysk ook geregeld voor. De vorm *doe* kan dus in ieder geval heel goed Fries zijn. Dat *doe* in het bijzonder kenmerkend is voor het veronderstelde 17e eeuwse Fries van Waterland volgt meer uit het ontbreken ervan in het overige Hollands dan uit de eigenlijke klankvorm.

Hoewel Verdenius (zie § 3.3.) anders beweert, is de vorm *daivel(s)* of *deivel(s)* niet bekend uit het Frysk. Het Frysk kent verschillende vormen van het grondwoord: *duvel* (tegenwoordig het meest gangbaar), *deal(e)* (met name in uitroepen) en *deil* (17e en 18e eeuw). In het Oud-Westerlauwerse

¹² Hedendaags Frysk heeft *wat*, ontleend uit het Nederlands.

¹³ Het West-Fries heeft een ander woord dat wel vokalisering van /w/ na /h/ vertoont, nl.: *hoeke* ‘welke, wat voor een’ dat overeenkomt met Frysk *hokker*, een 2e naamval meervoud van *hok < *hwelik (Hofmann 1985, 49).

Fries is *divel* gebruikelijk. Het woord gaat terug op het Griekse *diabolos*. In de meeste talen werd het ontleend met een tweeklank die samenviel met Germaans *eu + i, j* of *w* hetgeen leidde tot de Nederduitse en Nederlandse vormen *duvel*, *duivel*, Hoog-Duits *Teufel*. Het Vlaamse en Westbrabantse *divel* vertonen de gebruikelijke /i/-klank, zoals ook in *Diets* (naast *Duits*) en *lieden* (naast *lui*). Opmerkelijk is overigens wel de spelling met <i> in plaats van het te verwachten <ie>. Wellicht hebben we hier toch met een andere vorm te doen, die ook aan het Oudwesterlauwersfriesse *divel* ten grondslag ligt. Het woord *diabolos* is ook nog eens als **diavel* in het Oudwesterlauwers Fries ontleend. Het heeft zich met vokalisering van de /v/ en uitval van /i/ na /d/ tot *deale* ontwikkeld (vergelijk Frysk *neat* < *nawet* ‘niets’). Een nauwkeurige klankhistorische afleiding van de vorm *deil* moet ik hier schuldig blijven, maar de vorm is naar mijn weten uitsluitend Fries. Aan de uiterste oostkant van het Friese taalgebied, in *Land Wursten* (landstreek noordelijk van het huidige *Bremerhaven*) zijn uit de tijd rond 1700 de vormen *Devel* en *Deyel* overgeleverd. De eerste oogt Nederduits (met /e:/ < Westgermaans *eu* zonder volgende *i, j* of *w*, zoals in Nederduits *beden* ‘bieden’), maar vormen met <e> zijn mij uit het Nederduits niet bekend (Oud-Saksisch *diubal*, Middel-Nederduits *duvel*). De vormen met /ei/ of /ai/ lijken voorbehouden aan het Fries. *Dayvel* zou daar een Noord-Hollands Friese vorm van kunnen zijn. Maar het feit dat het woord ook een <v> bevat (tegenover *deil* en *deyel*; denk ook aan hetgeen bij *leut* / *louft* gezegd is), zou erop kunnen wijzen dat *dayvel* een mengvorm van Fries **dail* en Hollands *duvel* is.

De vorm *dier* tenslotte is ook de huidige Fryske vorm. In het 17^e eeuwse *Frysk* overheerst de vorm *djier*. De vorm *dier* is taalkundig even onbepaald als de woorden *hy* en *ick* in het Waterlandse spreekwoord.

De vorm *wierom* ‘waarom’ wordt in geen enkele hedendaagse Fryske streektaal nog gebruikt, maar kwam wel voor in het 16e en 17e eeuwse *Frysk*. Het vertoont de in het *Frysk* heel gewone ontwikkeling fan Oud-Fries /e:/ > /i.ə/, bijvoorbeeld: *stien*, *jier* < Oud-Fries *stēn*, *jēr* ‘steen, jaar’. De vorm *naat* is bij het spreekwoord al aan de orde geweest en wijst rechtstreeks naar het Fries.

Het woord *soch* lijkt ook duidelijk Fries te zijn. In het *Frysk* is het *sjoch* ‘kijk’, met de kenmerkende Oud-Friese breking van /e/ > /iu/ (Bremmer 1997, 71-72, Van Bree 1997, 44). Voor de nauwkeurige duiding van de vorm zijn er twee mogelijkheden:

1. De vorm moet als /soχ/ gelezen worden, waarbij oorspronkelijk /sj/ tot /s/ vereenvoudigd is. Een voorbeeld van een dergelijke ontwikkeling is te vinden in het Westfries *serme*, Frysk *tsjirmje*, Nederlands kermen. Het woord *serme* vertoont palatalisering en assiblatie van oorspronkelijke /k/, zoals in Frysk *tsiis* < Latijn *caseus*. West-Fries *serme* laat de volgende ontwikkeling zien: /k/ > /tʃ/ > /ʃ/ > /sj/ > /s/. Op het eind van die reeks zouden andere gevallen met /sj/ aangehaakt kunnen hebben, zo ook *soch* < /sjoχ/ < /siuχ/. Tegen deze veronderstelling pleit het Westfries woord *onsjoch* ‘onooglijk, weerzinwekkend’ (Frysk *ûnsjoch*), waar een dergelijke vereenvoudiging niet heeft plaatsgehad. Bij dat al dienen we ook nog rekening te houden met mogelijke verschillen tussen het oorspronkelijke Fries van West-Friesland en van Waterland.
2. De vorm *soch* kan ook als /s’/ gelezen worden, wat ook de uitspraak in het huidige Amsterdams zou zijn. In dat geval is het foneem /sj/ or /ʃ/ door Bredero verkeerd opgevat als /s’/, en daarmee als allofoon van het grafeem <s>.

De tweede mogelijkheid heeft mijn voorkeur, maar in beide gevallen kan het woord alleen vanuit het Fries verklaard worden. Iets anders is of het ook nooit als Fries restwoord in het Hollands heeft bestaan. Het feit dat *onsjoch* in het West-Fries (dus als Fries restwoord in het Hollands) overgeleverd is, laat de mogelijkheid open dat ook *soch* een dergelijke Friese rest in het Hollands van die tijd was. Het verband tussen het bijvoegelijk naamwoord en het werkwoord is echter niet erg sterk. In het Frysk is de vorm *sjoch* heel gewoon, terwijl het woord *ûnsjoch* nauwelijks nog gebruikt wordt. Bovendien hoort het werkwoord ‘zien, kijken’ tot de onbestendige inhoudswoorden en een gevoelsgeladen woord als *onsjoch* tot wat Van Bree (2002, 284) noemt de ‘secundaire’ woordenschat, die juist veel bestendiger is.

Nog een kleine zijstap moet hier gemaakt worden naar de 3e persoon enkelvoud van ‘doen’, in het Frysk *dwaan; hy docht*. De vorm is in het Frysk door gelijkvormigheid met *sjocht* gevormd. Karsten (1931, 100) geeft voor het West-Fries zoals hij dat aantrof “alleen bij ouderwetse mensen”: *hai doegt*. Bij *zien* komt een dergelijke vorm (*socht/*sjoecht) niet voor. Een Friese vorm bij het inhoudswoord ‘doen’ kan een reden zijn om aan te nemen dat ook *soch* ooit wel eens in een Hollandse streektaal in gebruik is geweest. Toch is dit Westfries *doecht* minder Fries dan men geneigd zou zijn te denken. In het Limburgs luidt de gebiedende wijs van ‘doen’: *doog* en het VMNW (p. 990) geeft de vormen: *doecht* (3e pers.ev.) en *doch/dogh* (geb.wijs.ev.) in

beide gevallen afkomstig uit het ‘Luikse diatessaron’ dat uit West-Brabant stamt (p. XLIV). Het Westfriesse *doecht* is dus waarschijnlijk helemaal geen Friese restvorm en zegt dus ook niets over de (on)waarschijnlijkheid van het voorkomen van *soch* in het Hollands.

De bevindingen over de gebiedende wijs *soch* nog eens op een rijtje: de vorm moet mogelijk gelezen worden als [sjoχ]. De vorm kan hoe dan ook, door de uitsluitend in het Fries voorkomende breking van /e/ voor /χ/, alleen uit het Fries afkomstig zijn. Het woord is uit geen enkele Hollandse bron bekend. De ouderwetse Westfriesse vorm *doecht* voor ‘doet’ lijkt een overeenkomstig geval maar is het niet. Het Westfriesse *onsjoch* vormt de enige aanwijzing dat vormen van het Friese *sjen* mogelijk toch ooit ook in het Hollands ontleend zouden zijn. Ik houd dat echter niet voor waarschijnlijk omdat *onsjoch* niet en het werkwoord ‘zien’, waarvan de gebiedende wijs *sjoch* stamt, wel tot de onbestendige inhoudswoorden gerekend kan worden.

Samenvattend over de vormen in *Griane*: De woorden *sey*, *doe*, *dayvels*, *wierom*, *naat*, *soch*. wijken duidelijk af van het Nederlands en het 19e en 20e eeuwse Hollands, maar ook van het oudere Hollands zoals de personage Bouwen dat in het toneelstuk bezigt. Alle 6 zijn ze goed Fries. *Wet* en *dier* zijn gewoon Hollands, maar kunnen evengoed ook Fries zijn. De woorden worden gebruikt in een drietal uitroepen, waarbij sprake lijkt van een soort *code switching*. De persoon Bouwen grijpt daarbij blijkbaar terug op een ander register in zijn taal of zelfs op een andere taal, die wij in dit geval als de 17^e eeuwse vorm van het Fries van Waterland kunnen beschouwen. De vraag dient gesteld hoe Bredero aan die woorden kwam. Had hij uitgebreide kennis van dat Waterlandse Fries? In dat geval is het reuze spijtig dat hij ons niet meer nagelaten heeft. Of waren het slechts wat losse woorden die de Amsterdammers zo nu en dan eens opvingen van de Waterlanders die in de stad kwamen. Uit het feit dat het allemaal woorden uit uitroepen zijn, zouden we het laatste kunnen opmaken. In dat geval kunnen we ons ook nog afvragen hoe nauwkeurig de vormen zijn weergegeven. Bij *soch* was dat al aan de orde en ook bij *dayvels* zou het kunnen zijn dat de eigenlijke Waterlandse vorm **dails* was en dat de vorm *dayvels* op een vermenging door Bredero met het hem veel bekendere Hollandse *duvels* berust. De overige vormen zijn wat hun klank betreft dusdanig eenvoudig dat daar weinig verkeerd mee kon gaan.

6.3. *De Twe-spraack*

Opvallend genoeg vinden we 3 van de 8 mogelijk Friese woorden uit Griane ook terug in de *Twe-spraack*. Ze maken deel uit van een lijst van ‘zonden’ tegen het beschaafde Nederlands. Ik geef hier de voorbeelden uit de *Twe-spraack*:

afgekeurde vorm	hedendaags Nederlands	huidige Hollandse streektalen
<i>waer</i>	<i>waar</i>	<i>weer</i>
<i>daer</i>	<i>daar</i>	<i>deer</i>
<i>peart</i>	<i>paard</i>	<i>peerd</i>
<i>zayde</i>	<i>zei(de)</i>	<i>zai</i>
<i>scharp</i>	<i>scherp</i>	<i>skarp</i>
<i>varcken</i>	<i>varken</i>	<i>varken</i>
<i>hangd</i> ¹⁴	<i>hand</i>	<i>haand/hand</i>
<i>hongd</i> ¹⁵	<i>hond</i>	<i>hound/hond</i>
<i>breg</i>	<i>brug</i>	<i>breg</i>
<i>pet</i>	<i>put</i>	<i>pet</i>

Bij *zei* en *varken* hebben de afgekeurde vormen uiteindelijk toch de standaardtaal gehaald. De *Twe-spraack* geeft de voorkeur aan *vercken*.

Na deze voorbeelden volgt: “andere zegghen *kyeren*, *naat*, *wet* ende *wierom*”. Het zijn met name de vormen *naat* en *wierom*, beide bekend uit het spreekwoord en *Griane* en zoals hiervoor al waargenomen onbekend in Hollandse streektalen, die dit groepje woorden belangwekend maken. Ook de woorden *breg* en *pet* dragen de sporen van uitdrukkelijk Noordzeegermaanse klankontwikkelingen, maar omdat zij verder ook algemeen in Hollandse streektalen voorkomen (waar ze ongetwijfeld door het Fries zijn beland), vallen ze af als uitdrukkelijk Friese woorden.

De vorm *kyeren* en *wet* zijn in § 4.2. al besproken. Daar is opgemerkt dat *kyeren* als [ka:rə] tegenwoordig uitsluitend Markens is, maar vroeger meer voorkwam, o.a. ook bij Bouwen als hij ‘gewoon’ Hollands spreekt (bijv. vers 1317). Hoewel alle hedendaagse Fries streektalen vormen hebben die op Oud-Fries *bern* teruggaan, komt *kind* in het Oud-Fries ook veelvuldig voor.

¹⁴ Resten van /ŋ/ < /nd/ in Zuid-Holland zijn te vinden in Daan & Heeroma (1965, 21-22). Ook de taal van Huizen had het en ook op de Waddeneilanden (zowel in Friese als Hollandse streektalen) en Urk komt/kwam het voor. Het is vroeger dus een wijd verbreid verschijnsel geweest.

¹⁵ Ook Kloeke en Hellinga waren de mening toegedaan dat in ieder geval het verschil tussen de taal van het platteland en de lagere sociale klassen in de stad beperkt was (zie: Jonkman 1993, 53 noot 46).

Normaal heeft het geen uitgang in het meervoud, maar een enkele keer komt ook *kinder* voor (Buma 1996, 168). Dus net als *wet*, zou het Fries van afkomst kunnen zijn, maar het is zeker ook Hollands.

Door de inleidende zinswending “andere zegghen” wekt de schrijver van de *Twe-spraak* de indruk dat de vier woorden ook bij één bepaalde groep van sprekers te horen valt. Zowel de Hollandse vormen *kyeren* en *wet*, als de Friese vormen *wierom* en *naat* wijzen naar Waterland. De eerste twee omdat ze daar (*wet* algemeen, *kyeren* aan de rand, op Marken) nog steeds bekend zijn, terwijl ze alle vier voorkomen in de uitlatingen van de Waterlander Bouwen. Het woord *naat* is ook nog eens bekend uit het Waterlandse spreekwoord. Verdenius (1933, 13) noemt de woorden *naat*, *wet* en *wierom* ‘echt-friese’ woorden, overigens zonder enige redengeving. De slotsom lijkt op zijn plaats dat de schrijver van de *Twe-spraak* met “andere zegghen” aan sprekers uit Waterland heeft gedacht.

Over de talige toestand in Waterland in die tijd krijgen we hier niets te horen en valt ook weinig af te leiden, maar het onderstreept in mijn ogen wel dat de inwoners van Amsterdam een vage voorstelling hadden van bijzondere Waterlandse woorden.

6.4. *Dafforne* 1627

Dafforne steunt rechtstreeks op de *Twe-spraak*. Hij noemt de woorden *wet* en *wierom* in een stukje over het voorkomen van de palatale uitspraak van Nederlands <a> en <aa>. En wat zo boeiend is, hij geeft korte voorbeeldzinnnetjes:

wet wouste hebben? en: wier-om greyste?

In beide zinnnetjes vinden we de aangehaakte vorm van het voornaamwoord *du* of *dou* van de 2e persoon enkelvoud: *-ste*, dat net zo nog steeds in het Frysk bestaat. Zoals in § 4.2. uiteengezet, kwam *dou* in het Noordhollands in de 17e eeuw nog wel voor. Het is mogelijk zelfs tot in de 19^e eeuw in het West-Fries in gebruik geweest. Het werkwoord *hebben* heeft een uitgang *-en*, die zowel in het hedendaagse Hollands als Frysk in dit verband niet voorkomt. In het Nederlands wordt de <n> in deze gevallen wel altijd geschreven maar in de hedendaagse uitspraak wordt hij meestal niet uitgesproken. De vorm zegt hier verder weinig. De vorm *hebben* met /b/ komt overeen met die in het Nederlands, maar verschilt van ouderwetse Hollandse streektalen, zoals het Markens, waar *hewwe* voorkomt. In het Frysk komen tegenwoordig *hewwe*,

hawwe, *hebbe* en *habbe* voor, maar in de 17e eeuw was dat bijna uitsluitend *habbe*. In Oost-Friese dialecten komt ook *hätte* voor, dus alles bij elkaar is er weinig aan *hebben* dat een taalkundige indeling mogelijk maakt, al lijkt het erg Nederlands.

Iets dergelijks geldt ook voor de vorm *greyste* van het hele werkwoord **greyen* ‘huilen’. Het werkwoord komt in het 17e eeuwse Frysk wel voor, evenals in andere Friese streektaalen. Als overblijfsel uit het Fries verschijnt het ook in het Hollands. De spelling <ey> in plaats van <aai> lijkt op aanpassing aan het Nederlands te wijzen (Versloot 2001, 121/123). In de vorm waarin we het hier aantreffen kan het dus Fries zijn, maar net zo goed Hollands of zelfs 17e eeuws Nederlands.

De vorm *wouste* geeft gelijksoortige moeilijkheden. De stam en veronderstelde 1^e pers. ev. **wou*, is zowel hedendaags Hollands als Nederlandse omgangstaal¹⁶. It Frysk heeft *woe(d)*, met /u.ə/. Die Fryske vorm is ontstaan uit **/wōd/ < */wōld/ < */woldə/*. De Hollandse vorm *wou* /wou/ komt van **/woudə/ < */woldə/*. Beide vormen hebben dus dezelfde oorsprong, waarbij *wou* de algemeen Friese verlenging van de klinker voor /ld/ mist. De ontwikkeling /ol/ > /ou/ is ook Frysk (cf. Frysk *hout* < **holt*). De vorm *wou* is dus Hollands, zelfs Nederlands en minder waarschijnlijk Fries, hoewel hier sprake kan zijn van een Noordhollandse vorm van Fries.

Als we de uitdrukkingen bij Dafforne als Fries zouden aanvaarden, dan zou de vorm *sou* in vers 1320 van *Griane* ook Fries kunnen zijn en daarmee bijna de hele zin, met een Nederlandse vertaling er tussendoor: *Ene wet, en wierom, ene waarom sou ick naat? Soch!*

Als we het geheel van aanwijzingen omtrent de vormen *-ste*, *wou-*, *grey-* en *hebben* bezien, dan is de uitkomst dat ze in ieder geval goed (17e eeuws) Hollands zijn, misschien zelfs Nederlands en minder goed Fries, maar zelfs dat is niet helemaal uitgesloten. Ik neem daarom aan dat Dafforne gewoon de voorbeelden uit de *Twe-spraack* aangehaald heeft, zonder aan de Waterlandse afkomst bijzondere aandacht te schenken. Uit de *Twe-spraack* en wellicht ook uit eigen kennis, wist hij dat het om ‘platte’ woorden ging en de voorbeelden heeft hij dus ook in een ‘platte’ taal, in dit geval Hollands, gevormd. Voor het vinden van echt Fries uit die tijd is deze bron dan ook niet van belang.

---

¹⁵ De geschreven vorm is ook anno 2002 bij voorkeur wilde in het Nederlands. Een zoekopdracht op internet gaf een verhouding van “ik wou” : “ik wilde” als 4 : 7.

7. Slotsom betreffende de aard van het gevonden taalmateriaal

Het aangehaalde spreekwoord en de woorden *sey*, *doe*, *dayvels*, *wierom*, *naat* en *soch* stammen uit een taal die geen gewoon Hollands was en gesproken werd door (een deel van) de bevolking van Waterland rond 1600. De opmerking van Roemer Visscher (*Waterlandts*), de herkomst van de personage Bouwen en het woord *naat*, dat zowel in het spreekwoord als in *Griane* voorkomt, wijzen alle die kant uit. De woorden *wet*, *dier* en ook *uys* hebben ongetwijfeld van dat Waterlands deel uitgemaakt al zijn ze verder ook bekend uit het Hollands van Waterland en omstreken. Het woord *kyeren*, in de *Twe-spraak* genoemd naast *wet*, *naat* en *wierom*, is waarschijnlijk gewoon Hollands en in ieder geval in of vlakbij het Waterland tot in de huidige tijd toe daar in gebruik gebleven. De woorden in Dafforne zijn waarschijnlijk Hollands en bieden geen verder houvast.

Dat het spreekwoord en de betreffende woorden uit *Griane* niet in gewoon Hollands zijn, blijkt uit:

- De uitdrukkelijke vertaling van het spreekwoord dat als het gewoon Hollands was geweest nauwelijks nodig was geweest. De Hollandssprekende personen in Bredero waren immers voor de Amsterdamse toeschouwers ook geen bezwaar en zelfs aantrekkelijk (Verdenius 1935, 38).
- De desbetreffende woorden in zin 1, 19 en 1320 in *Griane* staan binnen het stuk en in vergelijking met oudere en nieuwere Hollandse steektalen taalkundig helemaal op zichzelf.

Tegelijk heb ik aangetoond dat alle betreffende woorden (*wet*, *sey*, *doe*, *dayvels*, *dier*, *wierom*, *naat*, *soch* en *leu(t)*, nog aangevuld met *uys*) taalkundig als Fries aangemerkt kunnen worden.

Geen enkele bron noemt de woorden als ‘Fries’ en uit Dafforne blijkt dat ze gemakkelijk met andere ‘platte’ Hollandse vormen gemengd konden worden, zoals *kyeren*, *greyste*, *wouste* en *wet*. Het feit dat *wet*, *wierom* en *naat* waarschijnlijk onafhankelijk van elkaar zowel in Bredero als in de *Twe-spraak* verschijnen, lijkt erop te wijzen dat die woorden een soort schibbolet voor de sprekers uit Waterland vormden. Het is ook waarschijnlijk die rol die het gebruik van de woorden in *Griane* vervult.

Nu zou het nog mogelijk kunnen zijn dat we te maken hebben met een bijzonder soort Waterlands Hollands van rond 1700 dat meer Friese restwoorden bevatte dan andere Hollandse streektalen, maar toch nog altijd Hollands was. Daarom heb ik de betreffende ‘Waterlandse’ woorden ook steeds aan

het taalcontactmodel van Van Bree getoetst. De woorden die in aanmerken komen (*sey*, *doe*, *dayvels*, *soch*, *wierom*, *naat* en *leu(t)*) vertonen alle zeven een uitdrukkelijk Friese lexikale fonologie. De lexikale fonologie behoort tot de onbestendige taalkenmerken. Het is daarom minder waarschijnlijk dat dergelijke vormen als Friese resten in het Hollands op zouden treden. De woorden *sey*, *soch* en *dayvels* behoren als inhoudswoorden tot het onbestendige deel van de taal en pleiten ook daarom tegen een herkomst uit de onderlaag. Als tussenwerpsels zouden ze echter behoren tot de gevoelsmatig geladen woordenschat en als Friese resten in het Hollands voorstelbaar zijn. Alles bij elkaar spreken die 3 woorden niet voor of niet tegen de aanname van Fries in het Waterland. De woorden *wierom* en *naat* kunnen als functiewoorden beschouwd worden en zouden dan uit het bestendige deel van de taal afkomstig zijn. Maar in geen enkele andere vorm van Nederlands of Nedersaksisch op een Friese onderlaag zijn ze uit het Fries overgenomen (zie daarover ook de behandeling van *naet* in het spreekwoord, § 4.1.). Ik beschouw ze daarom als behorend tot het onbestendige deel van de taal en daarmee pleitend voor de echt Friese aard van de uiting waarin ze voorkomen. Hetzelfde geldt in ieder geval voor de werkwoordsvormen *leu* en *leut* en het voornaamwoord *doe*. Vier van de betreffende woorden - en mogelijk zelfs alle zeven - komen dus uit het onbestendige deel van de taal en pleiten daarom tegen de gedachte dat het om restwoorden uit de Friese onderlaag in een vorm van Hollands zou gaan.

Dus:

- uitgaande van de waarneming dat rond 1600 in het Waterland een taal(vorm) in gebruik was die aanmerkelijk afweek van het gewone Hollands van die tijd,
- gezien hebbende dat het niet waarschijnlijk is voor op zijn minst een deel van de woorden waaraan we die taal(vorm) kunnen onderscheiden dat die nog als restwoorden uit een talige onderlaag voor zouden komen,
- wetende dat al die woorden wat betreft herkomst zonder moeite en soms zelfs bij uitstek als Fries kunnen worden beschouwd,
- in acht nemende de breed gedragen opvatting dat ooit in Noord-Holland Fries gesproken is,

meen ik aannemelijk te hebben gemaakt dat rond 1600 in het Noordhollandse Waterland door een (deel van) de bevolking nog het plaatselijke oorspronkelijke Fries werd gesproken. Zolang wij niet over een iets uitgebreidere verzameling van Friese woorden of misschien zelfs wel een tekstje uit Noord-Holland beschikken, zoals dat wel het geval is voor een viertal

plaatsen uit Oost-Friesland, zal mijn stelling door sommigen wellicht van een vraagteken voorzien blijven.

8. **Ideeën over de taalverhoudingen in Holland in de late 16e en vroege 17e eeuw**

Als we de gedachte aanvaarden dat er nog altijd Fries gesproken werd in Waterland - en misschien nog op enkele andere plekken in Noord-Holland - in het begin van de 17e eeuw, kunnen we trachten ons een beeld van de maatschappelijke taalverhoudingen in Noord-Holland in die tijd te vormen. De taalkundige argumenten wijzen naar Waterland, maar ook de omgeving van Schagen (zie § 1.2.) zou zo'n laat Fries restgebied kunnen zijn geweest.

Even afgezien van het mogelijke Fries, hebben we in Holland in de tijd rond 1600 te maken met een maatschappelijke tweetaligheid, diglossie: er is een duidelijke scheiding tussen de geschreven taal en de gesproken taal. In De Vries e.a. (1993, 65) valt te lezen dat Pontus de Heuter heel bewust een schrijftaal bouwde die een compromis tussen alle gesproken omgangstalen, ook die van Holland, moest zijn. Daaruit kunnen we opmaken dat er een aanmerkelijk verschil tussen geschreven taal en gesproken taal, ook in Holland, bestond. Duidelijker nog is een aanwijzing uit 1655 (ook in De Vries 1993, 65), waarin bericht wordt dat ook in de steden van Holland van de (geschreven) standaard afwijkende idiomen werden gesproken. In dit verband kan ook verwezen worden naar spraakleerschrijvers als Spieghel en Dafforne, die wijd verbreide afwijkende uitspraken beschrijven.

De middenklasse en hogere burgerij zullen - dat is haast een universeel verschijnsel in de taalsociologie - een taal hebben gesproken die minder 'plat' was dan die van de lagere standen of het omliggende gebied, maar hun dagelijkse omgangstaal was ook beslist geen gesproken schrijftaal (verg. Verdenius 1935, 39). Daan noemt een aantal verschijnselen die wij thans alleen in de streektalen van het platteland aantreffen, zoals *hieten* 'heten', *nuw* 'nieuw', *knechtje* 'jongentje', die zelfs in 1885 nog deel uitmaakten van de gesproken "cultuurtaal" in Amsterdam (Daan 1954, 20-21). Zij geeft ook nog vergelijkbare voorbeelden uit eerder tijd. En hoe verder we teruggaan in de tijd, hoe minder zal ook de gesproken omgangstaal van de hogere klassen door het Standaard Nederlands-in-wording beïnvloed zijn geweest.

De omgangstaal in de 17^e eeuw van het om Amsterdam liggende platteland zal niet al te veel afgeweken hebben van de 20^e eeuwse behoudende Hollandse streektalen, zoals die van Aalsmeer, Marken of de Zaan. Dat blijkt uit de

taalkundige vergelijking van Hollandse woorden en klanken bij Bredero en anderen met de hedendaagse Hollandse streektalen. De taal van de maatschappelijke onderklasse in Amsterdam zal sterk op die van het omliggende platteland geleken hebben¹⁶.

Op basis van dergelijke waarnemingen neem ik aan dat er in Holland rond 1600 sprake was van een maatschappelijke tweetaligheid Hollands-Standaard Nederlands-in-wording. De taal van de plattelandsbevolking week sterk af van de geschreven taal, die van de onderklasse in de stad ook behoorlijk en naar boven toe werd dat verschil minder, al waag ik het te betwijfelen of er überhaupt iemand in Amsterdam in 1600 was die zich voor zijn dagelijkse gesproken taal van het Standaard Nederlands-in-wording bediende.

En als we inderdaad aannemen dat er op een enkele plaats in Noord-Holland in 1600 nog Fries werd gesproken, was er plaatselijk sprake van drietaligheid:

H (Hoog): Nederlands (standaardtaal-in-wording)

M (Middel): Hollands als de gesproken lingua franca van de provincie, met al zijn plaatselijke en standsverschillen. De platte Hollandse taal van Bouwen was uitstekend geschikt om hem als een plattelander neer te zetten, maar de dagelijkse spreektaal van de meeste stadsbewoners zat daar veel dichterbij dan we nu vanuit de 21e eeuw wellicht zouden denken.

L (Laag): Fries was de taal met het minste aanzien. Ik waag te betwijfelen of de sprekers zelf wel kennis hadden van de oorspronkelijke taalkundige aard van hun idioom¹⁷. Het was in die tijd nog slechts in gebruik als omgangstaal in de huiselijke en dorps sfeer en werd zelfs daar meer en meer door het Hollands (en niet door het Nederlands!) vervangen.

Een dergelijk vorm van drietaligheid is niet zo ongewoon als hij voor de hedendaagse Hollander mag lijken. Een vergelijkbare toestand was ook te vinden in delen van Sleeswijk vanaf de tweede helft van de 16e eeuw tot 1920. Daar was Hoogduits de H-taal, Nederduits de M-taal en Fries en Deens de L-talen (Kuhn 1969, 410-412). Een ander voorbeeld vormen de

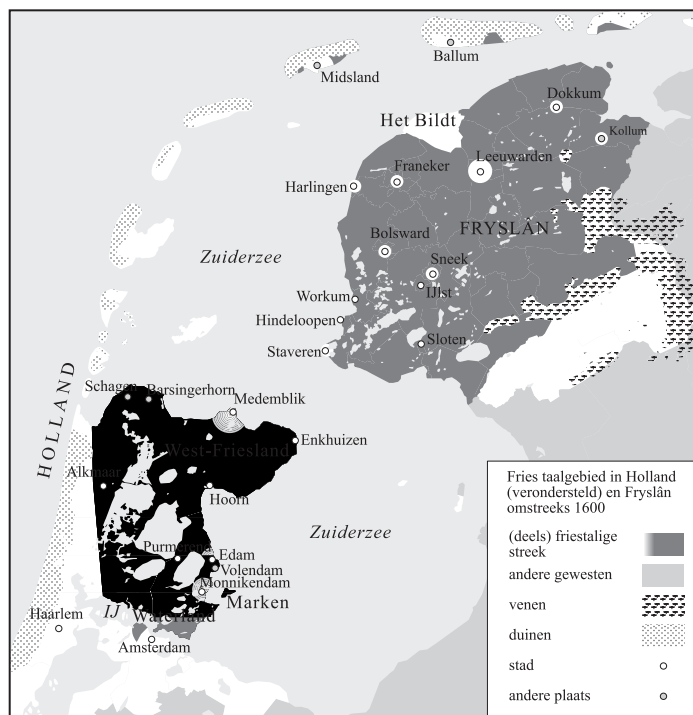
---

¹⁶ Ook Kloeke en Hellinga waren de mening toegedaan dat in ieder geval het verschil tussen de taal van het platteland en de lagere sociale klassen in de stad beperkt was (zie: Jonkman 1993, 53 noot 46).

¹⁷ Vergelijk de sprekers van het Fries van Saterland (Kreis Cloppenburg in Niedersachsen) en voorheen ook op het eiland Wangerooge (Kreis Friesland). Beide groepen waren zich niet bewust van de Friese oorsprong van hun talen. Voor hun was 'Fries' het Nederduits van Oost-Friesland.

Orkney- en Shetlandeilanden in de tijd van de 16^e eeuw tot ongeveer 1800 of misschien nog wat later. Daar was Engels de H-taal, Scots the M-taal en Norn, de Noordgermaanse taal van de eilanden sinds de vikingtijd, de L-taal (Barnes 1998, 21-27). In beide gevallen zien we dat er nogal wat tijd overheen ging voor de L-taal echt verdwenen was. Het Noord-Fries en Deens in Zuid-Sleeswijk bestaan nog steeds, al lijkt het een aflopende zaak. Dus we hoeven niet verbaasd te zijn als we 400 jaar na de onderwerping van West-Friesland door de Hollandse graven nog Fries aantreffen in het Noord-Holland van de 17e eeuw. Gezien de sterke groei van de Hollandse economie in de 17e eeuw en de inpoldering van meren in Noord-Holland, waardoor eens afgelegen gebieden ineens ontsloten werden, neem ik niet aan dat het Fries het jaar 1700 nog gehaald heeft.

Voor de verhouding tussen de H-, M- en L-talen is het veelzeggend dat de L-talen steeds verdwenen ten gunste van de M-taal en niet van de H-taal. De H-talen hadden een plaats die mogelijk te vergelijken is met die van het Engels in onze tijd: steeds duidelijker aanwezig, door velen min of meer beheerst, maar niet in aanmerking komend om rechtstreeks L-talen te bedreigen. Als streektaalsprekers in Nederland of Vlaanderen tegenwoordig op een andere taal overstappen voor dagelijks gebruik is dat het Standaard Nederlands (blijkbaar dus een M-taal) en niet het Engels.

Als we nog iets verder kijken en ook de huidige provincie Fryslân in ons beeld betrekken, dan zien we dat de menging van Hollands en Fries, beide onder de paraplu van de Nederlandse H-taal, zich over het hele gebied van IJ tot Lauwers heeft uitgestrekt (zie de kaart). In Noord-Holland ging het rond 1600 om nog enkele restgebieden waar Fries gesproken werd. In Fryslân was het Fries op het platteland volop in gebruik, maar het Hollands was aanwezig in de steden, in een nieuwe polder als Het Bildt en op sommige Waddeneilanden¹⁸. Niet alleen de H-taal was dezelfde, ook de M-taal was redelijk gelijkvormig over het hele gebied (Boekenoogen 1897, IV). Wat in Fryslân echter uitbleef was dat ook de bewoners van het platteland op de M-taal overstapten. Van de Lauwers tot het IJ vertoonde het Fries een afnemende levensvatbaarheid. Slechts aan de scherpe grens van de Zuiderzee valt het te danken dat het Fries in Fryslân bleef bestaan. Net als in de andere aangehaalde voorbeelden van Sleeswijk en de Schotse eilanden, verloor ook in Holland en Fryslân de M-taal in de loop van de 19e eeuw overal steeds meer aanzien en werd uiteindelijk tot een L-taal¹⁹. In Schotland is het Norn verdwenen en het Scots op de weg erachteraan. In Holland geldt mutatis mutandis hetzelfde voor het Fries en Hollands. In Zuid-Sleeswijk gaan Fries, Deens²⁰ en Nederduits gezamenlijk hun ondergang tegemoet.

---

¹⁸ Vlieland en Terschelling hoorden toen bij Holland; Ameland was een zelfstandige heerlijkheid.

¹⁹ Het Stadfries heeft zijn aanzien verloren en staat tegenwoordig zelfs lager aangeschreven dan het Frysk. In de steden waar het eens de heersende taal was, is het nu na het Nederlands en Frysk de taal met de minste sprekers (Jonkman 1993, 89).

²⁰ Het Standaard-Deens bestaat in Zuid-Sleeswijk nog wel als cultuurtaal, gebruikt door een groep in hoofdzaak van-huis-uit Duitstaligen. De oorspronkelijke Zuidsleeswijkse streektaalen zijn nagenoeg verdwenen.

Bijlage:

Waterlands Fries	West-Fries	Nederlands	Frysk
<i>t; -t</i>	<i>'t</i>	<i>het</i>	<i>it</i>
<i>dayvels</i>	<i>duvels</i>	<i>duivels</i>	<i>duvelsk (ouder: deils)</i>
<i>die</i>	<i>die</i>	<i>die</i>	<i>dy't (ouder: dy)</i>
<i>dier</i>	<i>dier</i>	<i>dier</i>	<i>dier (ouder: djier)</i>
<i>doe</i>	<i>† dou, jai</i>	<i>jij</i>	<i>do, dû</i>
<i>en (ontkenningspartikel)</i>	-	-	-
<i>en</i>	<i>en</i>	<i>en</i>	<i>en</i>
<i>hy</i>	<i>hij</i>	<i>hij</i>	<i>hy, hij</i>
<i>ick</i>	<i>ik</i>	<i>ik</i>	<i>ik</i>
<i>leu; leut</i>	<i>louf; louft</i>	<i>geloof; gelooft</i>	<i>leau; leaut</i>
<i>naet / naat</i>	<i>niet</i>	<i>niet</i>	<i>net (ouder: naat)</i>
<i>sey</i>	<i>sèèg</i>	<i>zeg</i>	<i>sis</i>
<i>soch</i>	<i>kaik</i>	<i>kijk</i>	<i>sjoch</i>
<i>uys (waarschijnlijk)</i>	<i>ôns</i>	<i>ons</i>	<i>ús</i>
<i>wet (waarschijnlijk)</i>	<i>wat, wet</i>	<i>wat</i>	<i>wat (ouder: het)</i>
<i>wierom</i>	<i>weerom</i>	<i>waarom</i>	<i>wêrom (ouder: wierom)</i>

Literatuurlijst

- ALGRA, N.E.
2001 Grundzüge des friesischen Rechts im Mittelalter. In: H.H. Munske (uitg.), *Handbuch des Friesischen*. Tübingen, p.555-570.
- BARNES, M.P.
1998 *The Norn Language of Orkney en Shetland*. Lerwick.
- BOEKENOOGEN, G.J.
1897 *De Zaansche Volkstaal*. Leiden.
- BREDERO, G.A.
1973 *Griane*, ingeleid en toegelicht door Fokke Veenstra. Culemborg.
- BREE, C. VAN,
1997 *Een oud onderwerp opnieuw bekeken: Het Ingweoons*. Leiden.
- BREE, C. VAN,
2002 Een fries substraat in de drentse woordenschat?. In: *Acta Neerlandica* 2, 283-298.
- BREMMER, R.H. JR.
1997 "Het ontstaan van het Fries en het Hollands". In: *Negen eeuwen Friesland-Holland*, Ph.H. Breuker en A. Janse (red.). Zutphen, 67-76.
- BUCCINNI, A. F.
1995 "Ontstaan en vroegste ontwikkeling van het Nederlandse taallandschap". In: *Taal en Tongval - Themanummer 8*, 8-66.
- BUMA, W.J.
1996 *Volständiges Wörterbuch zum westerlauwersschen JUS MUNICIPALE FRISONUM*. Leeuwarden.
- DAAN, Jo
1954 "Amsterdamse dialecten in het verleden". In: *Bevolking en taal van Amsterdam in het verleden, lezingen, gehouden voor de dialecten-commissie der KNAW*. Amsterdam, p. 13-24.
- DAAN, Jo & K. HEEROMA
1965 *Zuidhollands*. Amsterdam.
- DAAN, Jo & M.J. FRANCKEN
1972/1977 *Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling (ANKO)*. Aflevering 1 en 2. Amsterdam.
- DAFFORNE, R.
1627 *Grammatica ofte Leez-leerlings Steunsel*. Amsterdam.
- DIBBETS, G.R. W
1985 *Twe-spraak vande Nederduitsche letterkunst (1584)*. Assen/Maastricht.
- DIJKSTRA, W.
1911 *Friesch Woordenboek*. Leeuwarden.
- DYK, S.
2003 "Jorwert-brekking". In: *It Beaken 1964-3/4*. nog te verschijnen.
- FOKKEMA, K.
1963 "Wat verstond en verstaat de taalkundige onder "Fries". In: *Philologia Frisica anno 1962*. Grins, p.23-30.

- GHUSEN, C.M.
1964 *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*. Den Haag.
- GINNEKEN, J. VAN (UITG.)
1942 *Een Friesch substraat in Noord-Holland*, lezingen, gehouden voor de dialectencommissie der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen op 4 augustus door Prof. Dr. G. Gosses, Dr. G. Karsten en Dr. K. Heeroma, met een woord ter inleiding en een nawoord van Prof. Dr. Jac. van Ginneken. Amsterdam.
- GINNEKEN, J. VAN
1954 *Drie Waterlandse Dialecten*, deel I. Alphen aan den Rijn.
- HALBERTSMA, J.H.
1869 *Lexicon Frisicum A*. Handschrift Provinsjale Biblioteek fan Fryslân.
- HEEROMA, K.
1935 *Hollandse Dialektstudies*. Groningen/Batavia.
- HOEKSTRA, E.,
1994 'Oer de oerienkomsten tusken de dialekten fan Noard-Hollân en it Frysk'. In: *Philologia Frisica, anno 1993*. Ljouwert, p.81-103.
- HOFMANN, D.
1985 *Altfriesisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- JONKMAN, R.J.
1993 *It Leewarders, in taalsosjologysk ûndersyk nei it Stedsk yn ferhâlding ta it Nederlânsk en it Frysk yn Ljouwert*. Ljouwert, 1993.
- KARSTEN, G.
1931 *Het dialect van Drechterland I*. Purmerend.
- KLOEKE, G.G.
1927 *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten*. 's Gravenhage.
- KUHN, H.
1969 'Sprachen im deutsch-dänischen Grenzraum'. In: *Kleine Schriften*. Berlin, p. 409-417.
- LAAN, K. TER
1929/1952 *Nieuw Groninger Woordenboek*. Groningen - Den Haag / Groningen - Djakarta.
- LOEY, A. VAN,
1970⁸ *Schönfeld's historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen.
- NNBW
1914 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, derde deel. Leiden.
- PANNEKEET, J.
1984 *Westfries Woordenboek*. Wormerveer.
- VMNW
2001 *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. Pijnenburg, W.J.J. e.a. Leiden.
- TDB-MIDFRYSK
Taaldatabank van de Fryske Akademy met alle Fryske teksten tussen 1550 en 1800:
www.fa.knaw.nl/midf.

- VALCOOCH, D.A.
1599 *Chronijcke van Leeuwenhorn, voortijden omtrent der Sijpen gelegen in Westvrieslandt*. Hoorn.
- VERDENIUS, A.A.
1927 'Vreemde taalelementen in onze kluchten en blijspelen.' In: *Nieuwe Taalgids* XXI, p. 161-174.
- VERDENIUS, A.A.
1933 *Bredero's Dialectkunst als Hollandse reactie tegen Zuidnederlandse Taalhegemonie*. Groningen/Batavia.
- VERDENIUS, A.A.
1935 'Bredero en het Amsterdams'. In: *Maanblad Amstelodamum* XXII, p.38-39.
- VERDENIUS, A.A.
1942 'De laatste sporen van du in Noord-Holland.' In: *Nieuwe Taalgids* XXXVI, p. 223-227.
- VERSLOOT, A.P.
2001 'Twa etymologyske stúdzjes: Westerlauwerskfrýsk nuet en Egmondsk glaai/Sölring glaat'. In: *It Beaken* 63/2, p.118-124.
- VISSCHER, R.
1614 *Sinnepoppen*. Amsterdam.
- VRIES, J.W.DE, R. WILLEMEYNS, P. BURGER
1993 *Het verhaal van een taal*. Amsterdam.
- WEIJEN, A.
1958 *Nederlandse Dialectkunde*. Assen.
- WINKEL, J. TE
1901 'Geschichte der Niederländischen Sprache'. In: H. Paul, *Grundriss der germanischen Philologie I*, zweite Auflage. Strassburg.
- WINKLER, J.
1874 *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon II*. 's-Gravenhage.
- WFT
1984- *Wurdboek fan de Fryske Taal*. dl.1 (1984) - 18 siedsprüt (2002). Ljouwert.
- WNT
1989 *Woordenboek der Nederlandsche Taal* dl. 1 (1882) - 29 (1998). 's- Gravenhage.